

અન્ય ભારતીય ભાષાઓની નવલકથામાં નારી

❖ ‘દ્રૌપદી’ – લે. પ્રતિભા રાય, અનુ. જયા મહેતા :

દ્રૌપદી મહાભારતનું જ નહીં ભારતીય જીવન તથા સંસ્કૃતિનું એક વિલક્ષણ અને મહત્વપૂર્ણ ચરિત્ર છે પણ અત્યાર સુધી સાહિત્ય એને લગભગ સ્પર્શ્યું જ નથી. નવલકથા તરીકે આ રચનાની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેને એક મહિલાએ હાથમાં લઈને વાણી આપી છે. જેથી તેઓ તેને ન્યાય આપવામાં સંપૂર્ણ સફળ થયાં છે. પ્રતિભા રાય ઉડિયાના અગ્રણી લેખિકા છે. એમની અઢાર નવલકથાઓ પ્રકાશિત થઈ છે. તે લોકપ્રિય બની છે. એમને અનેક પુરસ્કાર મળ્યા છે. એના પરથી ફિલ્મો બની છે તથા ઘણી કૃતિઓના બીજી ભાષાઓમાં અનુવાદ પણ થયાં છે. યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્રૌપદીના જીવનને એમણે એની સમગ્રતામાં એ રીતે આલેખ્યું છે કે જાણે આધુનિક યુગમાં એનો પુર્ન:જન્મ હોય કૃષ્ણ સમર્પિત અને પાંચ પાંડવોને વરેલી દ્રૌપદીનું જીવન અનેક દિશાઓમાં વિભિન્ન છે. તોપણ એનું વ્યક્તિત્વ વહેંચાઈ જતું નથી, તૂટતું નથી એ એક એકતારૂપે નિરંતર જીવે છે કે જે તત્કાલીન ઘટનાચક્રને અનેક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા આપવા સમર્થ છે.

ઉડિયા ભાષાના સ્ત્રીસર્જક પ્રતિભા રાયની રાજ્ય વ્યવસ્થામાંથી સ્તમાનિત ‘યાજ્ઞસેની’ સમગ્ર ભારતવર્ષની પિતૃસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થામાંથી નિર્માયેલી નારી છે. જેની નિયતિ સમાજ વ્યવસ્થાના હિતો માટે થતા યજ્ઞોમાં આહૂત થવાની છે. સરલાદાસના ઉડિયાભાષામાં લખાયેલા મહાભારતનો પ્રભાવ ઝીલી વ્યાસદેવ રચિત ‘મહાભારત’નો પ્રભાવ કથાના પરિઘમાં રહીને સર્જાયેલી ‘દ્રૌપદી’ સંદર્ભે પ્રતિભા રાય સર્જક કેફિયતમાં કહે છે : “મુખ્યત્વે મેં વ્યાસદેવ રચિત મહાભારતનો જ આધાર લીધો છે. સરલાદાસના ઉડિયા

ભાષામાં લખાયેલા મહાભારતનોય થોડિક સ્થાનિક ઘટનાઓ પાત્રોનો સમાવેશ મૂળકથાનકમાં કર્યો છે. બધી જગ્યાએ મૂળ મહાભારતના ઘટના-પ્રવાહનો ક્રમ પણ નથી રહ્યો. આ વ્યતિક્રમનેય મેં સ્થાન આપ્યું છે. કૃષ્ણના કોઈ મરણશીલ દેહધારી નારીની જેમ પીડિત વૈચિત્ર્યપૂર્ણ જીવનનું મનોવૈજ્ઞાનિક ચિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે”^૧ આખી નવલકથાનો તંતૂ દ્રૌપદીની મૂંઝવણ અકળામણ રૂંધામણમાંથી નિપજના અરણ્ય રુદનનો છે.

મૂળ મહાભારતનો જ આધાર લઈને ઉપસાવેલા દ્રૌપદીના વ્યક્તિત્વને વિચારશીલતા નારી અસ્મિતા જાગરૂકતા બક્ષીને અધિક પાસાદાર બનાવ્યું છે. જુદી-જુદી ઘટનાસંદર્ભે દ્રૌપદીના મનમાં જે વિચારો આવે છે. પ્રશ્નો ઊઠે છે, એના સમાધાન એ શોધે છે. ક્યારેક વિચારો-પ્રશ્નો અન્ય સમક્ષ અભિવ્યક્ત કરે છે તેમજ પોતાને જે ઉચિત જણાય એ પ્રમાણે જ વર્તે છે. એમાં એની આધુનિકતા અનુભવાય છે. દ્રૌપદી એક નારી છે અને નારી હોવાને કારણે જ તેને વિષમ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. એ તેને નારી સમસ્યાઓ તરફ દોરી જાય છે પણ તેની આધુનિકતા કેવળ નારી સમસ્યાઓ પૂરતી જ મર્યાદિત નથી અનેક બાબતે તેની આધુનિક વિચારસરણી અનુભવાય છે. મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેના કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ પ્રત્યે તેના મનમાં વિરોધ જાગે છે.

મહાભારત કથામાં પાંચ પાંડુપુત્રો કુંતાની પાંચ આંગળીઓ છે પણ આ આંગળીઓને એકત્ર અને અવિભાજ્ય રાખનાર દ્રૌપદી એ કુટુંબની બાંધી મુટ્ટી છે. જેની શક્તિ મહાન રણવીરોનો પ્રેરણા સ્ત્રોત બને છે. જેનું સૌંદર્ય પાંચેય પતિને એક સૂત્રે બાંધે છે. આ બાંધી મુટ્ટીમાં પાંચેય મહાવીરોના રાગ, દ્વેષ, ગમાઅણગમા, અહંકાર અને અભિમાન જેવી દુર્બળતાઓ પણ સમભાવથી સંગોપિત રહી શકે છે અને એ જ યાજ્ઞસેનીની વૈરવૃત્તિની અગ્નિશિખામાં વિધ્વંસક કુરુક્ષેત્ર સર્જાય છે. પોતાના જન્મની ઘટનાથી માંડી સ્વયંવર, શ્વસુરગૃહે તેનું ગમન, પાંચ પતિમાં વિભાજિત થવાની રહેંસામણ, કર્ણ પ્રત્યેનો અપરાધભાવ અને સહાનુભૂતિ કૌરવો દ્વારા ‘વારનારી’ જેવા સંબોધનથી વારંવાર

અપમાનિત થવાની પીડા, વસ્ત્રાહરણની ઘટના મનની ભીર ઉદીપ્ત થઈ ચૂકેલો વૈરાગ્નિ પુત્રોની હત્યાનો શોક અને અંતે સંદેહે સ્વર્ગારોહણના માર્ગે હિમાલયની સુવર્ણ રજ પર પગ લપસી ગયા પછી જીવનભર જેમની ઈન્દ્રિયોની માફક અનુગામિની બનીને રહી તેવા પાંચ પતિઓની તેના તરફની બેપરવાહી-બધી જ ઘટનામાં યાજ્ઞસેનીએ પોતાની દુર્બળતા-અપેક્ષાઓ કામનાઓ અને મર્યાદાનું તટસ્થભાવે નિરીક્ષણ કર્યું છે. અલબત્ત પોતાની પ્રત્યેક દુર્દશા વિશે પુરુષની તાનાશાહી અને સ્વાર્થપરાયણતાના પ્રશ્નો તેમણે પણ ઊભા કર્યા જ છે, પણ એ પ્રશ્નોના જવાબ માટે પોતાના અંતરતર અને સમગ્રતાનું પણ મંથન કર્યું છે, માટે જ અંતે મરણાસન અવસ્થામાં ‘સ્વ’ના સીમિત વર્તુળમાંથી મુક્ત થઈ વૈશ્વિક શાંતિ અને સૌંદર્યની ઊર્ધ્વ કામનાની વિશાળતા સુધી તે વ્યાપ્ત થઈ શકી છે. આ આત્મખોજની તેની મથામણો જ તેને વિશ્વસંદર્ભના વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય પર્યંત પહોંચાડે છે.

પ્રથમ પુરુષ એકવચનના કથન કેન્દ્રમાં પોતાના અંતકાળે કૃષ્ણ સખાને ઉદ્દેશીને લખાયેલા કૃષ્ણનાં પત્રરૂપે ઉઘડતી ‘દ્રૌપદી’ની કથાનો આરંભ ‘ઈતિ’થી થાય છે. ‘ઈતિ’નો સૂચિત વિરોધાત્માસ વ્યંજનાગત અર્થ લઈને આવે છે. એક તે એ કે કથની માંડવાની આ ક્ષણ દ્રૌપદીના યાતના કુઠા અસંખ્ય અતૃપ્ત કામનાઓ, પ્રશ્નો અને અપૂર્ણ રહેવા સર્જાયેલી અપેક્ષાથી ઘેરાયેલા દુર્ભવાર જીવનની ગૂંગળામણનો અંત છે. બીજું કે જીવનના અંતકાળે પતિ આ વાતનો આરંભ યાજ્ઞસેનીના જન્મની કથાથી થાય છે. દ્રૌપદી કહે છે : **“મારા જન્મ વખતે આકાશવાણી થઈ હતી. આ કન્યા તમારા અપમાનનો બદલો લેવા જન્મી છે. પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે આવિર્ભાવ પામી છે. એનાથી પૃથ્વી પર ધર્મની રક્ષા થશે. ક્ષત્રિયોનો નાશ થશે એ કૌરવ નાશિની થશે.”**^૨ દ્રૌપદીને ઈશ્વરે અપૂર્વ લાવણ્યમય કાયા આપી હતી. પ્રેમભર્યું હૃદય આપ્યું હતું અને સુંદર આંખો ખોલીને દ્રૌપદી મોહક સૃષ્ટિને જોઈ રહી હતી ત્યારે દ્રૌપદીને યજ્ઞ કરી રહેલા ઋષિ મુનિઓની વાણી સંભળાઈ. **“મારો જન્મ પિતાના વીર્યથી નહોતો થયો. પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે રચેલા યજ્ઞની વેદીથી થયો હતો.”**^૩

પત્રમાં મૃત્યુને આરે ઊભેલી દ્રૌપદી દ્વારા પોતાના જીવન સમગ્રની અને સ્ત્રી તરીકે એના ભોગવટાની રજેરજ કૃષ્ણ સમક્ષ બયાન કરવાનો ઉપક્રમ રચે છે. સ્ત્રીના જન્મનું પ્રયોજન તેનું સૌંદર્ય વાગ્દાન તથા તેના દામ્પત્ય જીવનનો ધ્યેય બધું જ પુરુષસત્તાક સમાજની આશય સિદ્ધિઓની સાપેક્ષ જ અર્થ ધરાવે છે પણ આ બધી ઘટનાઓમાં દ્રૌપદી સતત આત્મસંવાદ રચી સ્વની ખોજ આદરે છે. દ્રૌણની હત્યાથી જ શાંત એવા દ્રુપદના ભીષણ વૈરાગ્નિમાં શમન કાજે આ જ ઉપયાજ ઋષિ દ્વારા કરાવાયેલા યજ્ઞની વેદીના બીજા ભાગમાંથી જન્મેલી યાજ્ઞસેનીને પોતાના જન્મ બાબતે પ્રશ્ન તો ઊઠે છે: **“જન્મતાં પહેલાં જ પિતાના અપમાનનો બદલો લેવા લાચાર ? શું યુગે યુગે રક્ષા અને દુષ્ટસંહાર અને વિનાશનું કારણ છે?”** નારી જ શું સૃષ્ટિ અને વિનાશનું કારણ છે?”^૪ પણ બુદ્ધિએ ઊભા કરેલા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે દ્રૌપદી જાત સાથે સમાધન કરી પ્રાર્થના કરે છે : **“હે ભગવાન ! પૃથ્વી પર ધર્મરક્ષા માટે જ જેટલાં કલંક અપમાન આપવા હોય તેટલા આપો.”**^૫ અને પિતાના અપમાનિત હૃદયના પ્રખર તાપને અનુભવવી દ્રૌપદી પોતે મનોમન કરેલી પ્રતિજ્ઞા : **“જરૂર પડે આ અગ્નિ મારા જીવનના આંસુઓથી બુઝાવીશ.”**^૬ મે શબ્દશઃ નિભાવે છે.

પિતાએ નક્કી કરેલા કૃષ્ણ સાથેના વાગ્દાન આયોજનમાં પણ તેના પોતાના સુખ કે અંગત ગમા-અણગમાને બદલે પિતાના આશયની પૂર્તિ જ ઠીકરી તરીકે તેને માટે મહત્વની બની છે. **“મારી કૃષ્ણા તમારા જ હાથમાં અર્પિત કરીશ. કૃષ્ણા તમારા હાથમાં આવવાથી જ મારું સન્માન પાછું આવશે.”**^૭ જેવી પિતાની સ્વગોકિતના શ્રવણ માત્રથી મનમાં કૃષ્ણ પ્રત્યે સ્નેહની ભૂમિકા રચાતા તે સંપૂર્ણ પણે કૃષ્ણમય બને છે પરંતુ કૃષ્ણે કરેલા સ્વયંવરના આયોજન અને અર્જુન દ્રૌપદીના વાગ્દાનના સૂચને મનથી શીર્ણ-વિશીર્ણ થતી દ્રૌપદી પ્રલાપ કરે છે : **“કૃષ્ણ હોય કે અર્જુન હોય એમનો જમાઈ વીર શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ. દ્રોણ સામે બદલો લેનાર યોગ્ય જમાઈ અર્જુન જ હોય તો એમા એમને શો વાંધો હોય ? પણ હું? જે ફૂલમાળા કૃષ્ણના ગળામાં પહેરાવવા માટે (સવારથી) ગૂંથતી હતી તે અર્જુનના ગળામાં પહેરાવવી પડશે અને એ પણ કૃષ્ણની ઈચ્છા થી ? મારી પોતાની કોઈ ઈચ્છા નહીં ? કોઈ**

કામના નહીં ? આકાંક્ષાનહીં, કારણ હું યજ્ઞહોમમાંથી જન્મેલી યાજ્ઞસેની છું ! મારો જન્મ જીવન અને મરણ કાંઈક બીજાના આદેશથી સંચાલિત છે.”^૯ આ અકળાવી મુકનાર પ્રશ્નો અને કૃષ્ણે આપેલા તેના ઉત્તરના અનુસંધાનમાં દ્રૌપદી સમાજ અને રાજસત્તા તથા પરિવાર પ્રત્યેની નૈતિક ફરજને સમજણપૂર્વક સ્વીકારે છે : “હે કૃષ્ણ! મારા કર્મો મારા નથી તો કર્મફળ પણ મારું નથી. હું કાંઈ નથી જાણતી, મહાન સ્વાર્થ માટે જે આદેશ આવશે તે જ માનીશ પણ હું તો મૃત્યુલોકની સાધારણ નારી છું કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ જીતવાની શક્તિ મારામાં ક્યાં છે ? એ શક્તિ તમે નહીં આપો તો કેવી રીતે હું માનવમાંથી દેવી બની શકીશ.”^{૧૦} આ સમર્પણ દ્રૌપદીના આત્મખોજના પ્રયાસની નીપજ છે. સ્વયંવરમાં આમંત્રિત રાજાઓની દષ્ટિ પાંચાલીના દેહ સૌંદર્યની આકૃષ્ટ છે. એકેય નરયુવકની દષ્ટિ દ્રૌપદી પોતાની આંતરશ્રીની ખેવના ભાળી શકતી નથી. સ્ત્રીનું શારીરિક મૂલ્ય માપન જ તેના શોષણ અને અવમૂલ્યનનું કારણ બને છે. આ લિંગભેદ જ પુરુષસત્તાક સમાજમાં શોષિત એવી ‘અબળા’નું નિર્માણ કરે છે.

કૃતિમાં એથીય વધુ પ્રબળ અવાજ પુરુષોની લાલસા પરત્વેના દ્રૌપદીના ઉદાર સમભાવનો છે. “સુંદર વસ્તુ તરફ દરેક માણસ આકર્ષાય છે અને એને મેળવવાનું સપનુ જુએ છે. યોગ્ય માર્ગ ન મેળવી શકે તો ખોટે માર્ગે એને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. લોભવશ માણસ ત્યારે સમજી શકતો નથી કે સુંદર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ સામર્થ્ય પોતાનામાં છે કે નહીં ? બધાં પ્રયત્નો પછી પણ નિષ્ફળ થવાથી એ દુઃખી થઈ જાય છે તેથી આજે લાખો રાજાઓના દુઃખનું કારણ હું છું.”^{૧૦} માત્ર પોતાને થતા અન્યાયને જ નહીં પણ પુરુષોની નિર્બળતામય સંચિતબુદ્ધિથી સમજી એમના દુઃખ માટે પોતાને જવાબદાર ઠેરવવા જેટલી સહિષ્ણુતા આ કૃતિની નાયિકા સિવાય ઘણે ઓછે ઠેકાણે જોવા મળે છે. આ સંયમ સમજ અને સહિષ્ણુતા છે. દ્રૌપદીની આ જ સમજણને કારણે સ્વયંવરમાં સારથિ પુત્ર હોવાથી અપમાનિત થયેલા કર્ણની વેદનાને સ્વાનુભવની તીવ્રતાએ સંવેદે છે ને અપરાધભાવથી પીડાય છે. કર્ણ દ્વારા વારંવાર અપમાનિત થવા છતાં યુદ્ધમાં કર્ણવધની સંભાવનાથી ધ્રુજ

ઉઠે છે. “સખા માણસનું મન લાકડા કે પથ્થરનું બનેલું હોતું નથી. નારીહૃદય સ્વાભાવિક પણે જ કોમળ હોય છે. મને જેમને માટે આટલી મમતા— સહાનુભૂતિ છે એ ગમે તેટલા મોટા શત્રુ હોય તો પણ એમનું મૃત્યુ મને સુખ નહીં દે.”^{૧૧}

ઘણા મનોસંઘર્ષને અંતે પાંચ પતિને વરવાનો નિર્ણય લેતી દ્રૌપદી પાંચેયની પ્રકૃતિની વશવર્તી જીવવાની મથામણોમાં વારંવાર વેરવિખેર થઈનેય પોતાની સમગ્રતાને સંચિત કરતી રહે છે. દૂતપ્રેમી યુધિષ્ઠિર જાતે દૂતકીડામાં રસ કેળવે છે. ભીમની વધુ પડતી ભૂખને સંતોષવા અને તેના ક્રોધનું શમન કરવા મૂકપણે ઘૈર્ય અને સહનશીલતા કેળવે છે. અશ્વપ્રેમી નકુલે તો તેનું વરણ જ પશુપંખી પર દ્રૌપદીના સ્નેહભાવને કારણે કર્યું હતું. અર્જુન માટે અનાશય અવશ યાહના છે અને સહદેવ જાતને તૈયાર કરે છે પણ પાંચેપાંચ પુરુષોનો દ્રૌપદી માટેનો સ્નેહ સ્વાર્થના આંકડા જ કંડાળીમાં સીમિત છે. પોતાની સ્વાર્થપૂર્તિના માધ્યમ બનવાની ક્ષમતાથી વિશેષ પત્નીના આંતરસત્ત્વનું તેમને મન કોઈ મૂલ્ય નથી. ભીમ દ્રૌપદી સાથેના સહવાસની પ્રથમ રાત્રે જ ચોખવટ કરે છે : “મારી પત્નીને વિદૂષી થવાની જરૂર નથી. સ્ત્રીઓ વિદૂષી હોય તેથી શું થવાનું ? સુંદર હોય બસ સારી રસોઈ બનાવતી હોય, સેવા કરે સાથે હસે, વાતો કરે ગીત ગાય, હું જે કહું તે તરત જ કરે સમજ્યા? નહીં તો ચાલ્યો હિડિંબા પાસે એ રાહ જોતી બેઠી હશે. મારી આજ્ઞા થતાં જ એ મનોરંજન માટે નૃત્ય કરશે તમે એવાં બની શકશો ?”^{૧૨} આમ, ભીમ માટે દ્રૌપદી નામની સુવિધા અને ભોગની વસ્તુનો બીજો વિકલ્પ હિડિંબા છે. ભીમ હંમેશા એવું માનતો કે જેમ ખાવામાં સૌથી વધુ ભાગ મારો તેમ દ્રૌપદીને ભોગવવા માટે પણ સૌથી વધારે ભાગ હોવો જોઈએ.

વિદ્યાવતી વિચારશીલ શાસ્ત્રજ્ઞ અને દિવ્યદર્શનનો એવો યાજ્ઞસેનીને પામ્યા પછી પણ પાંડુપુત્રોએ એકાધિક સ્ત્રીનું સ્વામીત્વ સ્વીકાર્યું છે પણ પોતાના જ સહોદરો સાથેનું દ્રૌપદીનું સાહચર્ય એકે એક—પાંડુ પુત્રને કહે છે. આ દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાથી પીડાતા અર્જુનની વાસના તેમને નાગલોકની કન્યા ઉલૂપી, કાલિંગની રાજ કન્યા આર્યા અને મણિપુરના રાજા

ચિત્રવહાની કન્યા ચિત્રાંગદા સાથેના લગ્નસંબંધ સુધી દોરી જાય છે પણ અર્જુનના આ પગલાને ઉચિત ઠેરવતાં નારદ એને મહાયુદ્ધની તૈયારી પર્વ કહી છાવરે છે. કૃષ્ણની રાજનીતિ અને અર્જુનની કામાંધતામાંથી બંધાતા સુભદ્રા-અર્જુનના સંબંધને પણ કૃષ્ણ દ્રૌપદીના હિતનું આયોજન ગણાવે છે પણ દ્રૌપદી આ ઘટનાથી થતા દુઃખને સંદર્ભે સ્વવિશ્લેષણ કરી જાતને ખોટી ઠેરવે છે : “રાજા-મહારાજા એકથી વધુ સ્ત્રીઓને પ્રેમ કરે છે. લગ્ન કરી શકે છે. એમને ઠોકર મારી શકે છે. એ માટે પહેલી પત્નીની અનુમતિ જરૂરી નથી. અર્જુને જે કર્યું છે તે રાજાને યોગ્ય છે પણ હું દુઃખી છું મારા અહંકારને કારણે શરમ અને ગ્લાનિમાં ડૂબી રહી છું મારા મોટાઈને કારણે.”^{૧૩}

સદાકાળથી પુરુષ પોતાના દ્વારા થતાં સ્ત્રીદમન અને અન્યાયને સોનેરી વરખ ચઢાવી તેને સમાજમાં પોતાનાં પરાક્રમરૂપે સ્થાપિત કરતો આવ્યો છે. આ બાબત દ્રૌપદી સતત વિચારતી રહે છે અને જાત સાથે તર્ક કરે છે. દ્રૌણપત્ની હરિતાના દ્રૌણની આગલી પત્નીના સંતાન અશ્વત્થામાને ઉછેરવા પૂરતો જ ખપ હોઈ તેને માતૃત્વથી પણ વંચિત રાખવાની જ્ઞાની દ્રૌણની કૂરતાના ઘાને દ્રૌપદી પોતાની સ્નેહસભર ભક્તિ, મૈત્રી અને સાનિધ્યથી રૂઝવવા પ્રયત્ન કરે છે.

પરાશર મુનિ દ્વારા ધિવરકન્યા મત્સ્યગંધા પર યમુના નદી વચોવચ યોપાસ ધુમ્મસનું આવરણ રચી કામતૃપ્તિના કૃત્ય બદલ કુરુવંશની પટરાણી બન્યા પછીએ સત્યવતીને લોકનિંદા ભોગવવી પડે એ વાતે વિદ્રોહ ભાવનાથી હચમચી ઊઠતી દ્રૌપદીને સત્યવતીનાં જ સંતાન એવા વ્યાસદેવ આ અન્યાયને સ્વાભાવિક ઠેરવતા કહે છે : “નારી તો સર્વ સહેનારી ધારિણી છે. એમનાં જેટલી સહનશીલતા પુરુષોમાં ક્યાં છે ? તેથી નારી તરફનો દોષ-રોષ સહજ છે. પુરુષ તરફ આવો દોષરોષ કરવાથી પૃથ્વી આખી પર હિંસા જ હિંસા ચાલ્યા કરશે. કદાચ એટલે જ પુરુષની નિંદા કરવાની કોઈ હિંમત નથી કરતું.”^{૧૪}

દ્રૌપદી પોતાની આસપાસની પ્રત્યેક નારીનાં જીવનની કરુણ વાસ્તવિકતાનો તાગ પોતાની સંવેદનશીલતા અને વિવેકબુદ્ધિથી પામવા મથે છે. કાશીની ગણરાજકન્યાઓ અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાની કરુણ નિયતિ તેમાં સંવેદનશીલ ચિત્તમાં વારંવાર અનેક પ્રશ્નોના વમળો સર્જે છે. ભીષ્મે કરેલા અપહરણને કારણે જેને મનથી વરી હતી તેવા અદૂરદર્શી રાજા શલ્ય દ્વારા ઉપેક્ષિત થઈ નિરાધાર બનતી બીજા જન્મે ભીષ્મનો પ્રતિશોધ લઈ શકવાનું શિવવરદાન મેળવતી નિરાશ્રિત, ઉપેક્ષિત, ઉપહાસિત, વિરહિણી અંબાનું અગ્નિસ્નાન અને નપુંસક પુત્રરૂપે દુપદને ત્યાં તેનું અવતરણ દ્રૌપદીના મનોજગતમાં વિદ્રોહની ભૂમિકા રચે છે :

“કાર્ય જ અપરાધ વગર એનાં બબ્બે માનવજીવન શાપિત થઈ ગયા હતાં. ફક્ત એટલાં જ કારણે કે એ નારી હતી ? અંબાએ સમાજના બધા અવિચાર માથે ચઢાવ્યાં. અગ્નિમાં પ્રાણ વિસર્જિત કર્યાં અને હું સમાજમાંથી અધર્મ અને અવિચારનો લોપ કરવા અગ્નિશિખામાંથી જન્મી હતી. એટલે અંબાની આહુતિ વિરુદ્ધ મારી અંદર વિદ્રોહ કેમ ન જાગે.”^{૧૫}

વિચિત્રવીર્યના અવસાન બાદ કુરુવંશવેલીની રક્ષા કાજે રાજમાતા સત્યવતી દ્વારા વ્યાસદેવ થકી ગર્ભધાનની આજ્ઞાથી ગ્રસ્ત અંબાલિકાએ તેમની ત્રાસદીનાં પ્રતિરૂપ એવાં અંધતત્ત્વ અને રોગથી પીડાતા બે પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુને જન્મ તો આપ્યો પણ અંબિકાએ બીજો ગર્ભ ધારણ કરવાની આજ્ઞાના વિરોધમાં દાસીને મોકલી – ભય, દુઃખ અને લજ્જાથી યમુનામાં પ્રાણ વિસર્જિત કર્યાં જિજ્ઞાસાવશ મંત્રોચ્ચારના ભૂલભર્યાં સાહસથી કૌમાર્યવસ્થામાં સૂર્યપુત્ર પ્રાપ્ત કરતી કુંતા લોકલાજથી વિવશ પુત્ર ત્યાગ કરે છે અને જીવન આખું પુત્ર વિરહમાં આંખ સામે તેને થતાં અન્યાયને સહેતી રહે છે. એ જ સમાજમાં પતિની આજ્ઞાથી જુદા-જુદા દેવો દ્વારા (યમ, ઈન્દ્ર, વાયુ, અશ્વિનીકુમારો) ગર્ભ ધારણ કરે છે અને પાંડુપુત્રો તરીકે તેનાં આ પુત્રોને સ્થાન મળે છે. કુંતા, અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાના જીવન અને એની પીડાકારક નાલેશીનો સ્થિરતાથી વિચાર કરતા એક તારણ આવે છે :

“આ બધી વાર્તાનો વિચાર કરતા લાગે છે કે પાપપુણ્યનો વિચાર નારીપુરુષ બન્નેને માટે સમાન હોય તો સામાજિક અત્યાચારમાં નારીજાતિ પીડિત ન થાત સખીઓ સાથેની ચર્ચામાં

હું કેટલીકવાર બેસતી એકથી વધુ પતિ સાથે લગ્ન કરીનેય વિશ્વસનીય અનુગામિની સતી થઈ શકે છે.”^{૧૬}

અતૂટ આત્મશ્રદ્ધા, સ્થિર વિચારક્ષમતા, પ્રખર શાસ્ત્રજ્ઞાતાને ધારનાર એવી દ્રૌપદીના નારીસહજ ભય, અસલામતી, અસૂયા અને એષણાઓ છે. નોંધપાત્ર એ છે કે પોતાની બધી જ નિર્બળતાઓનું તટસ્થ અવલોકન કરી શકે છે. તેને પિછાણી તેનો સ્વીકાર કરી શકે છે. એટલું જ નહીં પણ તદ્દન વસ્તુલક્ષી ભૂમિકાએ એનું વૃત્તાંત કૃષ્ણ સમક્ષ મૂકી આપે છે. કર્ણ તેને નીલગુલાબ અર્પણ કરે છે ત્યારે પોતાના દેહ કરતાંય મનને યાદી શકે, સમજી શકે તેવા પુરુષને પામવાની સ્ત્રી સામાન્ય ઝંખનાને વશવર્તી કર્ણ પ્રત્યે ખેંચાણ અનુભવતી દ્રૌપદી કબૂલે છે : “શૌર્ય, વીર્ય, ઐશ્વર્ય, રૂપગુણથી પરિપૂર્ણ પુરુષો નારીને કામ્ય હોય છે પરંતુ જે એમનામાંથી જ નારીના મનની વાત સમજી જાય છે. એ ફક્ત કામ્ય જ નહીં ધ્યેય હોય છે. નારીનું મન સમજનારા કેટલા પુરુષો હોય છે ? મારાં પાંચ પાંચ પતિઓમાંથી કોઈ નહોતું જાણતું કે મને નીલગુલાબ આટલું પ્રિય છે.”^{૧૭}

દુઃશાસનના રુઢિરથી એક-એક વાળને ભીંજવતી દ્રૌપદી રુઢિરના એ રંગમાં અભિમન્યુ, પિતા ભાઈમાં સામ્યતા અનુભવે છે. તેમાં નારીસહજ કોમળતા આર્દ્રતા પ્રગટ થાય છે : “દુઃશાસનના લોહીમાં મને અભિમન્યુના લોહીની ગંધ આવે છે. મને રાક્ષસી ન બનાવો, મૃત્યુપથ પર એકલી પાંચાલીને ઊભી કરવા જતા ભીમને યુધિષ્ઠિર આજ્ઞા કરે છે. દ્રૌપદી પોતે જ પોતાના પતન માટે જવાબદાર છે. અર્જુનને એ વધુ ચાહતી હતી એ જ એનું પાપ છે.”^{૧૮}

સ્વર્ગ રાજ્યમાં અહંકારને સ્થાન નથી એવો બોધ આપતા યુધિષ્ઠિર પોતે અસૂયામુક્ત નથી પણ દ્રૌપદી તો અંતકાળની અવસ્થાનેય સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવી આંતરદષ્ટિ મૂલવી શકે છે : “અહંકાર સ્વર્ગ દ્વારના માર્ગમાં અવરોધ કરે છે. આ સંસારમાં કોઈ અહંકારરહિત થઈ શકે છે ? કાલે હું હસ્તિનાપુરની મહારાણી હતી. પિતા, પુત્ર, ભાઈ,

મિત્ર બધાનો નાશ કરીને મેં મહારાણી પદ મેળવ્યું. મનમાં અહંકાર નહીં હોય એમ કેમ કહી શકું? જે જીવનમાં અહંકારમાટે પૂરતો અવકાશ હતો એ જીવન પણ મને સંપૂર્ણ ન લાગ્યું. આજે મૃત્યુપથ પર એકલી પડી છું. અહંકાર જરૂર દૂર થઈ ગયો છે પણ અસહાયતા હીનતાનો ભાવ ભરી રહી છે. આજે સમજી શકું છું. જીવન ફક્ત અહંકાર નથી કે નથી કેવળ અસહાયતાથી ભરેલું કેવળ અહંકાર માણસને આંધળો બનાવી દે છે તો અસહાયતા એનામાં હીનતા ભરી દે છે પણ અહંકાર અને અસહાયતાનું ભાન છે. આજે હું પણ મારો અહંકાર અને અસહાયતા આપને અર્પણ કરી મહાન બની રહી છું.”^{૧૯}

આમ, સમગ્ર રીતે દ્રૌપદીનું ચરિત્રચિત્રણ જોઈએ તો અગ્નિકુંડમાંથી તેનો જન્મ અને હિમગિરિની અતિશીતલ ગોદમાં અવસાન વિધિની વક્તા છે. કુરુસભામાં એ જવાળા થઈ શકે છે. પાંચે પતિ ગુરુજન સર્વવડીલજનો અને ભરી સભા સમક્ષ જે યુગમાં અવાજ ઉપાડવોએ અશક્ય હતો. એ અવાજ ઉઠાવીને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછે છે. આ જવાળામયી દ્રૌપદી વિચારશીલ માનવતાભરી પણ છે. કુંતીની આજ્ઞા માથે ચડાવીને પાંચ પતિને વરવાની વિકટ પરિસ્થિતિ સમજાવવા સ્વીકારે છે. દુઃશાસનના રક્તથી કેશસ્નાન કરતાં કરતાં એ ભયાનકતાથી ચીખી ઊઠે છે. ‘બસ કરો, બસ કરો....’ એટલું જ નહીં પાંચેય પુત્રોની નિર્મમ હત્યાથી પુત્રવિહોણી થઈ જવા છતાં માતા હરિતા પ્રત્યે પ્રેમસહાનુભૂતિને, કારણે અશ્વત્થામાનો વધર અટકાવે છે. એક તરફ ભભૂકતો ક્રોધાગ્નિ અને બીજી તરફ હિમાલયની સહનશીલતાને ઔદાર્ય આ છે દ્રૌપદીની નિયતિ, દ્રૌપદી ઉપરાંત બીજા અન્યપાત્રો જોઈએ તો કુંતી વ્યથાની સાક્ષાત મૂર્તિ છે. કુંતીના કર્ણ પ્રેમને કંઈક અંશે સમજી શકે છે. દ્રૌપદી પણ કર્ણ કુંતીના પોતાની પ્રત્યેના પુત્રપ્રેમને આવકારી શકતી નથી. તો કર્ણ પૂરેપૂરું મનુષ્ય પાત્ર છે. એ પણ દ્રૌપદી પ્રત્યે પરસ્પર વિરોધીભાવમાં આંદોલિત થયા કરે છે. ઘડીમાં અન્યાય અને અપમાનનો બદલો લેવાનો ભાવ પ્રબળ બને છે. ઘડીમાં મમતાનું ઝરણું અછડતું પ્રગટ થઈ જાય છે. ‘માયા’ નામના કાલ્પનિક પાત્રને સર્જકે પહેલા કૃષ્ણની અને પછી કૃષ્ણ તરફથી ભેટરૂપે દ્રૌપદીની સહચરી તરીકે કૃતિમાં પ્રવેશ આપ્યો છે. માયા

પ્રતીકાત્મક છે. માયા એટલે પરમેશ્વરની લીલારૂપ શક્તિ, આદ્યશક્તિ, અવિદ્યા હિમગિરિની સુવર્ણરજમાં સૌથી પહેલા માયાનું મૃત્યુ થાય છે.

સહયરીરૂપી માયાના અવસાનથી દ્રૌપદી આત્મા સમાન જીવન અને જગત પ્રત્યેની માયાથી મુક્ત થાય છે. આગળ જતા દ્રૌપદી પડી જાય છે એ વખતે મરણોન્મુખ દ્રૌપદીને માયા જગતભરની માયાવિનીરૂપે પ્રતીત થાય છે. સદેહ માયાનું દેહરહિત માયાનું રૂપાંતર સહજ અને સાર્થક જણાય છે. આ ઉપરાંત પણ પાંચ પાંડવોનું વ્યક્તિત્વ પોતાની શૂરવીરતા પ્રમાણે આલેખવામાં આવ્યું છે તો નાના-મોટા દરેક પાત્રો પોતાની રીતે આગવી ભૂમિકામાં જોવા મળે છે.

નવલકથાનું વાતાવરણ સ્થળ-કાળ પ્રમાણે પરિવર્તન પામતું જણાય છે. નવલકથા વાંચતા આપણને વ્યાસદેવ રચિત મહાભારતનો જ વિનિયોગ થયો હોય તેવું સતત લાગ્યા કરે છે. આ કૃતિની એક બહુ જ મહત્વની વાત સર્જકે આધુનિક વિચાર અને મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણથી 'દ્રૌપદી' નવલકથા લખી છે અને તે સાથે જ મહાભારતમાં ગૌરવ અને ગરિમા સંપૂર્ણપણે જળવાયા છે. ભાષાશૈલી પણ ખૂબ જ સરળ અને સાદી જોવા મળે છે. સંસ્કૃત ભાષાનો કોઈ ઉપયોગ લેખિકાએ કર્યો નથી. કથાપ્રવાહમાં અંતરાય ન આવે, એકરૂપ થઈ જાય સુસંગત થાય એ રીતે જાતિકુળ-ઊંચનીચના ભેદભાવ ન રહે. કર્ણ અને એકલવ્યને થયા એવા અન્યાય ભવિષ્યમાં કોઈનેય ન થાય. આર્ય આર્યેતરોનું મિલન થાય. એમ પરસ્પર સંપર્ક સદ્ભાવ અને સંબંધ વધે એવી ભાવના અને રચનાત્મક યોજના પણ દ્રૌપદી દ્વારા રજૂ થતી રહી છે. એક પ્રસંગે કૃષ્ણનેય અતિથિઓના પગ ધોતા અને એમની ઁઠી પત્રાવળી ઉપાડતા આલેખીને શ્રમનો મહિમા રજૂ કર્યો છે. કોઈ કામ નાનું નથી. ઊતરતું નથી. હલકું નથી એવો સંકેત કર્યો છે.

એકંદરે જોઈએ તો વિભિન્ન ઘટનાઓ સાથે સરળતાથી વણી લઈને પ્રતિભા રાચે નારીને થતાં અન્યાય અને તેના જીવનની વ્યથા વેદનાને વાચા આપીને નારીમુક્તિની આધુનિક ભાવના અને વિચારોને ગતિ આપી છે.

નવલકથાને અંતે માયાગ્રસ્ત જીવન કરતાં માયામુક્ત કરનાર મૃત્યુને ઝંખતી દ્રૌપદી પોતાના આરાધ્ય એવા પ્રિય સખા કૃષ્ણ પાસે પાંચ વરદાન માંગે છે.

“સખા, પ્રિયતમ હું મારે માટે કાંઈ નહીં માગું આપણી આ સુંદર પૃથ્વી માટે માગું છું. આ જન્મની અંતિમ ભિક્ષા.”²⁰

“જેવું મારા જીવનમાં બની ગયું એવું બીજી કોઈ નારીના જીવનમાં ન બનો ક્યારેય કોઈ નારી એક સાથે એકથી વધુ પતિ ન કરે એવું શાસ્ત્રવચન કરી દો.”

“બીજી વાત જ દયામય કૃષ્ણ શત્રુને પણ પુત્ર શોક ન દેશો એનાથી વધારે બીજો શોક સંસારમાં નથી.”²¹

ત્રીજી વાત “સભામાં જે અત્યાચાર મારી પર ગુજારવામાં આવ્યો એવી યાતના પણ કોઈ નારીને ન આપશો નારીને રૂપવતી કરો પણ પુરુષને આટલો કામાંધ ન કરો.”²²

ચોથી વાત માગું છું, “આ જગત માટે કળિયુગના આગામી વંશજો માટે હે પરમ! કલ્યાણકારી કૃષ્ણ મેં એક યુદ્ધ સહું છે. ધરતી માતાનો વિલાપ મારું જનની હૃદય ઉજીયે સાંભળી શકે છે. એટલે વિનંતી છે જાતિ, ધર્મ, ભાષા વર્ણને કારણે હસ્તિના અને ઈન્દ્રપ્રસ્થની જેમ કોઈ દેશના ટુકડા ન થાય.”

પાંચમી વસ્તુ માગું છું – “સખા પાંચ પતિની નાયિકા પાંચાલ દેશની રાજકુમારી પાંચ યુગની જનની હું પાંચાલી છું. પાંચમી માંગણી પણ પૂરી કરીશ. મારી પંચ માહાભૂતની કાયાનું અંતતર્વ છેલ્લી વાત શી હશે ? મોક્ષ કે સ્વર્ગ ? મુક્તિ ? આજ તો

જીવાત્માની માંગણી છે પણ મારી માગણી ઊલટી છે. હું મોક્ષ નથી ઈચ્છતી. સદેહે સ્વર્ગ નથી માગતી. મુક્તિ પણ નહીં હું તો પુનર્જન્મ ઈચ્છું છું. મારે સ્વર્ગ નથી જોઈતું. ત્યાં દેવોનું – માણસ કરતા વધારે એ દેવતા છે. પૃથ્વીથી દૂર જઈને સ્વર્ગ મેળવવા માટેની એમની જીવનભરની સાધના છે. મારા બીજા પતિઓ એક સાધારણ માણસ છે તેઓ જરૂર એક-એક કરીને સદેહે સ્વર્ગ પામવા માટે દુઃખ ભોગવવા કરતી પોતાની જન્મભૂમિ મૃત્યુલોકને સ્વર્ગ ભુવનમાં બદલવા પ્રયત્ન કરવો એ વધુ કલ્યાણકારી થાય.”^{૨૩}

આમ, પ્રતિભા રાય કૃત નવલકથા ‘દ્રૌપદી’ નારી જીવનના વધારે, પ્રાણવાન, અર્થવાન અને આંતરસૂઝની નવી દિશાનો આવિષ્કાર કરતી જણાશે. જેના પથ પર પ્રયાણ કરવા પ્રવૃત્ત દરેક નારી, નારી જ શા માટે ? મનુષ્ય માત્ર પોતાની તમામ શ્યામ-શ્વેત છાયાઓથી જન્મેલાં કર્મોના એકરાર અને ગૌરવ સાથે કહી શકશે કે અંધકારમાં ઢંકાયેલા વિશ્વનું ઉત્થાન માત્ર આધ્યાત્મિક ચેતનાથી જ શક્ય થશે. આમ, ભારતીય સમાજમાં દ્રૌપદીનું સ્થાન કાયમ ને માટે અવિસ્મરણીય બની રહેશે.

❖ ‘છિન્નમસ્તા’ – ડૉ. ઈન્દિરા ગોસ્વામી, અનુ. ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ :

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ વિજેતા અસમિયા લેખિકા ડૉ. ઈન્દિરા ગોસ્વામીની કલમે સર્જાયેલી આ મહાગાથા શક્તિપીઠ કામાખ્યાની પૃષ્ઠ ભૂમિ પર ઈ.સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૨ના સમયગાળાની ઘટનાઓ ઈતિહાસ ત્યાંની પરંપરાઓ માન્યતાઓ અને લોકગાથાઓનું ગંભીર અધ્યયન કરીને લેખિકાએ વિસ્તૃત ફલક પર અનેક તથ્ય જીવંત મિત્રો, વર્ણનો દ્વારા ‘છિન્નમસ્તા’ને એક ઐતિહાસિક અદ્ભુત કલાત્મક દસ્તાવેજ બનાવી દીધો છે. અસમના ગુવાહાટી સ્થિત જગ વિખ્યાત શક્તિપીઠમાં કામાખ્યા દેવીની ધાર્મિક પરંપરાના સંદર્ભે સર્જાયેલી શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા વચ્ચે ફસાયેલી અજ્ઞાન, ગરીબ, નિરક્ષર પ્રજા અને બે વિરોધી વિચારધારાઓના સંઘર્ષ વચ્ચે અંધવિશ્વાસથી ઘેરાયેલી કામરૂપની ગ્રામીણ, પ્રજા, જનજીવનની સાચી અને સચોટ ગાથારૂપે સર્જાયેલી આ નવલકથા છે.

‘છિન્નમસ્તા’ નવલકથા ભારતના ઉત્તર-પૂર્વી રાજ્ય અસમ સ્થિત સૌથી મોટી શક્તિપીઠ કામાખ્યાનની પૃષ્ઠભૂમિ પર લખાયેલી છે. આ શક્તિપીઠની એવી માન્યતા છે કે શક્તિપીઠ અર્થાત્ નીલાંચલમાં દેવીનો યોનિભાગ પડ્યો હતો. શિવની પહેલી પત્ની દક્ષરાજન પુત્રી સતી પિતાના રાજદરબારમાં પોતાના પતિ પર લગાવેલ લાંછન-આરોપ સહન કરી ન શકી અને યક્ષના અગ્નિકુંડમાં કૂદીને પોતાનો જીવ આપી દીધો. શિવને જ્યારે આ બાબતની જાણ થઈ ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રોધિત થયા અને સતીનું મૃત શરીર પોતાના ખભે લઈને આખા બ્રહ્માંડમાં સંહારનૃત્ય કરવા લાગ્યા. બધા દેવતાઓએ ભેગા થઈને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ભગવાન વિષ્ણુને વિનંતી કરી. વિષ્ણુએ પોતાના સુદર્શન ચક્રથી સતીના દેહને ટુકડે-ટુકડા કરી નાંખ્યા જે જે સ્થાન ઉપર સતીના અંગના ટુકડા પડ્યા તે બધા જ સ્થાન દેવીના શક્તિપીઠ બન્યા કુલ ૫૧ ટુકડા થયા અને જ્યાં-જ્યાં તે ટુકડાઓ પડ્યા ત્યાં શક્તિપીઠ બની. અસમના ગુવાહાટી સ્થિત કામાખ્યાનમાં દેવીનો યોનિભાગ પડવાને કારણે તે પીઠનું નામ કામાખ્યાન પડ્યું અને તે પીઠને વિશિષ્ટ માનવામાં આવે છે. આમ, આ નવલકથામાં કોઈ સામાન્ય સ્ત્રીની વાત નથી પણ એક સાક્ષાત્ ભગવાન શંકરના પત્ની સતીના પહેલા જન્મ સાથે વર્ણવાતી આ વાત છે. આમ આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે યુગો-યુગોથી સ્ત્રી પર થતા અન્યાયો અને અત્યાચારોનું પ્રતીક સમી આ નવલકથા છે. આમ, વૈદિક કાળથી એક સ્ત્રીની દશા કેવા પ્રકારની હોય છે તેનું આ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે અને આજે અનુઆધુનિકકાળમાં આજનો માનવ તેને કેવી કેવી માન્યતાઓ સરખાવે છે તે આ નવલકથામાં ઈન્દિરા ગોસ્વામીએ સુપેરે આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

‘છિન્નમસ્તા’ નવલકથામાં અસમ પર શાસન કરવાવાળા અંગ્રેજ શાસકોનું પણ કેટલુંક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક અંગ્રેજ મહિલા કેવી રીતે શક્તિપીઠના તાંત્રિકની સાથે સંબંધ બનાવ્યો હતો. તેને કથાના મૂળરૂપે લેવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથામાં પુરુષ પાત્રોની સંખ્યાની તુલનામાં સ્ત્રીપાત્રોની સંખ્યા અલ્પતમ અથવા ઘણી જ ઓછી છે. એવી

ઓછી સંખ્યામાં કથાનાયિકા ડરથી બ્રાઉન અન્ય સ્ત્રીઓની તુલનામાં અનેક રીતે અસાધારણ સ્ત્રી તરીકે તેનું વ્યક્તિત્વ ઊભરી આવે છે.

ડરથી બ્રાઉન એક અંગ્રેજ મહિલા છે તે અત્યંત આકર્ષક નમણી ગોરી યુવાન સ્વરૂપવાન અને પ્રભાવક સ્ત્રી છે. તેને કોઈ સંતાન નથી તેથી તેના ઉપાય માટે તે એકલી લંડન જાય છે અને આવશ્યક તમામ ઉપચારો કરાવે છે. પોતાનો પતિ હેત્રી બ્રાઉન અન્ય સ્ત્રી (ખવાસ સ્ત્રી) સાથે સંબંધ બાંધીને એક વર્ષથી તેની સાથે રહેતો હોય છે અને તે ખવાસ સ્ત્રીના પેટમાં હેત્રી બ્રાઉનનું બાળક છે તેવું જાણે છે ત્યારથી ડરથી બ્રાઉન પતિનો કાયમી ત્યાગ કરી દે છે. ડરથી વિદેશી સ્ત્રી હોવા છતાં 'છિન્નમસ્તા'ના પ્રખર મંત્ર તંત્રસાધક સન્યાસી જટાધારીને સંપૂર્ણ અને કાયમી સમર્પિત થઈ જાય છે. તેનો પતિ હેત્રી બ્રાઉન અનેક રીતે સામ, દામ, દંડ, ભેદથી ડરથીને પાછી લઈ જવા પૂરેપૂરા પ્રયત્નો કરતો હોવા છતાં પત્ની ડરથી પતિને કોઈપણ રીતે વશ થતી નથી એટલી નીડર અને મક્કમ છે. લોકવાયકાનુસાર હેનરી તેની પત્ની ડરથી બ્રાઉન ઉપર બળાત્કાર કરાવે છે. અંગ્રેજ નિશાનબાજ દ્વારા બંદૂકની ગોળી છોડાવી હત્યા કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈપણ રીતે તેને હસ્તગત કરવા પારાવાર ધમપછાડા કરે છે. પોતાની મિલકતમાંથી બીજી પત્ની માટે વસિયતનામું તૈયાર કરાવે છે. અન્ય અનેક ઉપાયો કરે છે પરંતુ ડરથી બ્રાઉન તે બધા ધોળીને પી જાય છે એટલું જ નહિ વસિયતનામામાં સહી પણ કરવા તૈયાર થાય છે પરંતુ હેનરી બ્રાઉન સાથે રહેવા તૈયાર થતી નથી.

તેને સંતાન થતું નથી તેથી તે મનથી અતિશય અશાંત છે પણ તેનું દુઃખ પ્રકટ કરતી નથી એટલી સહનશીલતા સ્વમાની અને સ્વતંત્ર સ્વાયત સ્વભાવની છે. હેનરી બ્રાઉન જેવા બેવફા પતિનો ક્ષણમાત્રમાં કાયમી પરિત્યાગ કરીને સાવ અજાણ્યા જટાધારીને સર્વ રીતે સમર્પિત થવામાં ડરથી બ્રાઉનને કશો જ સંકોચ નથી. પતિ યુવાન હોવા છતાં જટાધારી સાથે એકલા રહેવામાં લોકો શી વાતો કરશે. તેનો ડર રાખ્યા વિના તેના મન સાથે સમાધાન કરે છે. તેનો એક ફેન્ડ વિલયમે કહ્યું : “ડરથી હું તૈયાર થઈને જ આવ્યો છું. મતલબ કે હું કોટન

કોલેજના વિદ્યાર્થી ઉમાકાન્ત પાસેથી હેનરી બ્રાઉને બનાવેલ વસિયતનો નમૂનો લઈને આવ્યો છું. એનાથી તું પણ થોડી અંદાજ લગાવી શકીશ. ઉમાકાન્તે મને ખાસ કહ્યું છે કે આ વસિયતનામાની નકલ હું કોઈપણ વ્યક્તિને ના બતાવું.”^{૨૪} વિલિયમ અને સ્મિથ બન્ને તેના મિત્રો હોવા છતાં પોતાની વેદના ડરથીએ કોઈને ક્યારેય કહી નથી. ડરથી બ્રાઉનનો નિશ્ચયની પણ અડગ અને અતૂટ છે. જટાધારીને સંપૂર્ણ સમર્પિત થવાનો તેને કદી પસ્તાવો થયો નથી કે કોઈને પોતાના શિષ્ય તરીકે કદી ન સ્વીકારનાર જટાધારીએ આ વિદેશી સ્ત્રીનો સાધનારત એવા જટાધારીને ડરથી એકલી મળવા જઈ શકે છે. જટાધારી જ્યાં—જ્યાં ત્યાં ડરથીને સાથે લઈ જાય છે. આ બધી બાબતો ડરથીને અસાધારણ સ્ત્રી સિદ્ધ કરે છે.

‘છિન્નમસ્તા’નાં મુખ્ય નાયક જટાધારી વિશે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત હતી. કોઈ કહેતું કે વારાણસીમાં શિક્ષા પ્રાપ્ત મેઘાવી છાત્ર હતો. તો બીજા કોઈ કહેતા કે દક્ષિણના તાંજોરમાં એણે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી છે, તો કોઈ વળી માનતા કે તે ત્રિદુત તરફનો માણસ છે. એના વિશે એમ પણ કહેવાતું કે તે પક્ષીઓની બોલી પણ સમજે છે. કોઈ કહેતું કે તેણે બેરાત સુધી એક લાશ પર બેસી સાધના કરી છે. ઘણા લોકો એમ પણ માનતા કે તે મરેલા હાથીના પેટમાંથી આંતરડા બહાર કાઢીને એના પેટમાં બેસીને સાધના કરે છે. કોઈ કહે તે પાણીમાં નીચે ઊતરીને ધ્યાનમાં બેસે છે વળી તે પાણી ઉપર ચાલી પણ શકે છે. તેની જટામાં સાપ કુંડળીવાળીને બેસે છે. આવી અનેકવિધ દંતકથાઓ સર્વત્ર પ્રચલિત હતી. આ સર્વ દ્વારા એક છાપ પડે છે કે જટાધારી જબ્બર જસ સાધક છે અને રહસ્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. આવો માણસ હોવા છતાં ડરથી બ્રાઉન ડર્યા વગર જટાધારીને મળવા માટે અડધી રાત્રે જાય છે. જટાધારીએ ડરથીની સામે જોયા વગર કહ્યું : “હું જાણતો હતો જ કે તું અત્યારે આવીશ.”^{૨૫}

જટાધારી સંન્યાસી અને અંગ્રેજ સ્ત્રી ડરથી બ્રાઉનના આત્મિક—આધ્યાત્મિક અને રહસ્યપૂર્ણ સંબંધની સત્યતા અને લોકચર્યા લેખિકા સીધી રીતે નહીં પણ અન્ય પાત્રો અને

ઘટનાઓ દ્વારા પ્રગટાવીને વાંચકોને અદ્ભુત રીતે જકડી રાખે છે. આ બન્ને પાત્રો ઉપરાંત કામાખ્યાન શક્તિપીઠની આસપાસ આખી કથા ગૂંથાતી જાય છે. વાર્તા માત્ર બલિપ્રથા રોકવા માટે જટાધારીની શ્રદ્ધા અને પતિના અન્ય સ્ત્રી સાથેના સંબંધોને કારણે ગૃહત્યાગ કરીને જટાધારીના આશ્રમે રહીને બલિપ્રથા બંધ કરાવવાના અભિયાનમાં જોડાતી નવલકથાની નાયિકા ‘ડરથી’ની દૃઢતા આ બન્ને બલિપ્રથા બંધ કરાવવામાં સફળ નીવડે છે. બસ આટલું કથાનક છે પરંતુ આ કથા ક્યાંય સીધી લીટીએ ચાલતી નથી. એનું આરંભ બિંદુ એક નહીં અનેક છે. જટાધારી અને ડરથી ઉપરાંત બીજી રત્નધર અને વિધિબાલાની આસપાસ ગૂંથાતી કથા તો વળી કામાખ્યા પીઠ અને પંડિતો તાંત્રિકોની આસપાસની કથા, ભસ્મામલ નીલાયલ અને બ્રહ્મપુત્રની આસપાસની કથા... આ બધું એકસાથે ગૂંથીને લેખિકાએ આ કથાને અદ્ભુત બનાવી છે.

એક તરફ પડછંદ, મજબૂત શરીરવાળો તંત્રમંત્ર અને દૈવીશક્તિ ધરાવનાર આધ્યાત્મિક સન્યાસી જટાધારી જેના વિશે અનેક કિવદંતીઓ પ્રચલિત છે. બીજી તરફ એકદમ નમણી, કોમળ, સુંદર અને આકર્ષક, ભરપૂર દેહલાલિત્ય ધરાવતી અંગ્રેજ ગોરી મેમ ‘ડરથી બ્રાઉન’ આ કથાનું પ્રમુખ આકર્ષણ બની રહે છે. તે એક સભ્ય અને શક્તિશાળી જાતિના અહંકારને તોડનારી પ્રથમ અંગ્રેજ મહિલા છે. આખા અંગ્રેજ સમાજ સામે પડીને ભારતીય સંસ્કાર અપનાવીને એક નવો આદર્શ ઊભો કરે છે અને સામાજિક વ્યવસ્થાના સંદર્ભે જટાધારીના પક્ષે ‘સત્ય’ દેખવાળી ને જટાધારી સાથે રહીને તેના બલિપ્રથા બંધ કરાવવાના અભિયાનમાં જોડાય છે. આખો જનસમાજ આ સંબંધની ચર્ચા કરે છે પરંતુ કોઈ પરિણામ નથી આવતું કેમ કે આ સંબંધ શાશ્વત સંબંધની સીમા સુધી પહોંચી જાય છે. આમ છતાંય લેખિકાએ એક ખાસ વાતનું ધ્યાન રાખ્યું છે કે જટાધારીને કે ડરથીને ક્યારે સ્થૂળ કક્ષાએ નથી લઈ જતા. એ બન્ને વચ્ચે જે કાંઈ બને છે તે સ્થળકાળ, ભાવપરિસ્થિતિ અને સ્વભાવિક ક્રમમાં બને છે અને એની રજૂઆત પણ લેખિકાએ કાવ્યાત્મક અને આધ્યાત્મિક રૂપે કરી છે.

બલિપ્રથા બંધ કરવાના ઉદ્દેશથી જન મત મેળવવા જટાધારી ગંતવ્યસ્થળે જાય છે. સાથે ડરથીને પણ લઈ જાય છે. જન મત મેળવવાનું કેટલુંક કામ જટાધારી રત્નધરને પણ સોંપે છે. જટાધારી રત્નધર કેટલાંક ખાસ ચિત્રો બનાવવાનું તે અંગ્રેજ સાહેબોને બતાવવાનું અને વેચવાનું કામ આપે છે. સંસ્કૃત ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓના અને કોટન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા અમુક અંગ્રેજોના સંપર્કમાં રહેવાનું પણ રત્નધરને જટાધારી સૂચવે છે. જટાધારી કેટલાક ક્રાંતિકારીઓ ગુપ્તચરો અને ગાંધી સ્વયંસેવકોનો સંપર્ક પણ રાખે છે. જેથી બલિપ્રથા બંધ કરાવવાના પોતાના મહાન કાર્યમાં સફળ થવાય છે. ડરથી બ્રાઉન પર જ્યારે રાત્રે અજાણ્યા માણસો દ્વારા બળાત્કાર માટે જબરો પ્રયાસ થાય છે અને તેની ઓરડીને નુકસાન પહોંચાડે છે. તે પછી તેના સમારકામ માટે જટાધારી રત્નધરને પૈસા પણ આપે છે. જટાધારી સ્મશાનમાં ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓની મિટિંગ યોજી ભાવિ કાર્યક્રમ ઘડવાની યોજના કરી જટાધારી રત્નધરને ચાલીસ પરિવારોના સંપર્કમાં સતત રહેવાનું કહે છે જે પરિવારો દર વર્ષે બલિમાં પાડો ચડાવવા કામાખ્યાન આવે છે. આમ, નવલકથામાં પડછંદ મજબૂત શરીરવાળા તંત્રમંત્ર અને દૈવીશક્તિ ધરાવતા આધ્યાત્મિક સન્યાસી જટાધારી અને તદ્દન નમણી કોમળ સુંદર આકર્ષક ભરપૂર લાલિત્ય ધરાવતી અંગ્રેજ ગોરી મેમ ‘ડરથી બ્રાઉન’ આ બન્નેના સંબંધો નવલકથાનું મુખ્ય આકર્ષણ બની રહે છે.

આ નવલકથાના સર્જનમાં લેખિકાએ કામરત્નસાર, તંત્રસાર, કાલિકાપુરાણ અને યોગિનીપુરાણ ઉપરાંત ઘણાં બધાં બીજા શાસ્ત્રોનો ઝિણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરીને જરૂર પડ્યે એના શ્લોકો રજૂ કર્યા છે. “ત્રાહિ....ત્રાહિ... મા શરણાગતમ્.”^{૨૬} બલિ સંદર્ભે બન્ને પક્ષના તર્ક અને દલીલો લેખિકા તટસ્થ રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. દેશની મોટામાં મોટી પીઠમાં હજારો વર્ષની પ્રવર્તમાન પરંપરા એક વ્યવસ્થા એક વિચારધારાની સામે પડીને એક નવી પરંપરા એક નવી વ્યવસ્થા એક નવી વિચારધારા પ્રસ્થાપિત કરવી એ જરાય સહેલું નથી. કેમકે તેની સાથે જાતિ, નિયમો, પૂજાઅર્ચના આચારવિચાર, લોકવિશ્વાસ, શ્રદ્ધા— અંધશ્રદ્ધા ઘણુંબધું જોડાયેલું હોય છે. છતાંય આ નવલકથામાં આ બધું અવગણીને હજારો વર્ષની

પરંપરાને વ્યવસ્થાને, વિચારધારાને પડકારી છે. વળી આ પડકાર માત્ર કાલ્પનિક કે સાહિત્યિક નથી. આ પડકારના પણ કેટલાંક સત્યો છે. જે જે શાસ્ત્રો દ્વારા અન્ય પ્રમાણોને વેગ મળ્યો છે. એ જ શાસ્ત્રોમાંથી અન્ય પ્રમાણો આપીને નાયક જટાધારી અને નાયિકા ડરથી બ્રાઉન આ પ્રથા સામે જંગે ચડે છે. વળી એ સમયે પણ બલિપ્રથા રોકવા માટેની વિચારધારા તો પ્રવર્તમાન હતી જ. પરંતુ કોઈ આગળ આવતું નહોતું જે બીડું ઝડપીને જનમત લઈને જટાધારી છેક બલિપ્રથાના મૂળ સુધી પહોંચે છે તેથી તો ખુલ્લે આમ વારંવાર કહે છે કે : “હે મા છિન્નમસ્તા તું રક્તથી રંગેલા વસ્ત્રો ઉતારી દે. તું ફૂલોના હાર પહેરી લે મા.”^{૨૯}

એ સમયમાં માત્ર પશુપક્ષીઓમાં જ બલિ નથી લેવાતો પણ માનવીય આત્માનો, હૃદયનો, ભાવનાઓનો, સંવેદનાઓનો, સપનાઓનો, ઈચ્છાઓનો પણ બલિ લેવાય છે. સિંહદત્ત શર્મા હિંસક સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. હિંસાનો પર્યાય છે અને વિધિબાલા એ હિંસાનો ભોગ બનનાર નારી સમાજનું એક પ્રતીક છે કે જેણે પોતાનો જીવ આપીને પણ આ પ્રથાને સ્વીકારી નથી. ડરથી પણ નવી વિચારધારા અપનાવીને પોતાનું બલિદાન આપીને બલિપ્રથાનો બહિષ્કાર કરે છે. આમ જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેનો મનોવૈજ્ઞાનિક વૈચારિક સંઘર્ષ આ ગાથાને નવા પરિમાણો સિદ્ધ કરાવે છે. આ નવલકથામાં બીજું એ કે લેખિકાએ બલિપ્રથાની સાથે બાળલગ્ન અને દહેજ પ્રથાને કારણે શવા-લકુંચિના બ્રાહ્મણોની દર્દનાક સ્થિતિનું આલેખન આપણી એ વખતની સામાજિક વ્યવસ્થાની સામે અનેક પ્રશ્નો ખડા કરે છે વળી, આપણી પારિવારિક વ્યવસ્થા, ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને લગ્ન વ્યવસ્થાની સામે પણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તેવી પરિસ્થિતિ છે કેમકે, આ બધું પશુબલિઓની સાથે ફૂલ જેવી પુત્રીની ઈચ્છાનો બલિ સ્વપ્નાનો બલિ એ નરબલિથી પણ વધુ દર્દનાક છે. એકબીજા વિદ્યાર્થીઓ ચર્ચાઓ કરે છે કે અહીં સતીપ્રથા પણ છે. “બ્રહ્મપુત્રના કિનારે સતીપ્રથા ક્યારેય નહોતી હા વર્ષો પહેલાં રાજા ભાસ્કર વર્માની ખૂબસૂરત અને યુવાન રખાતની રાજાની સાથે સળગીને સતી થયાની વાત જરૂર સાંભળી હતી પરંતુ રાજાની કોઈ રાણી સતી

નહોતી થઈ. પંડિતની પત્ની સતી થયાની વાત અફવા હશે.”^{૨૯} બરાબર એ જ સમયે ભાતશિલા વૃક્ષની નીચે બેઠેલો વર્ષા કિનારાવાળો મસ્તક મુંડો સંન્યાસી ચિલ્લાયો : “તમને લોકોને દેવી ‘છિન્નમસ્તા’ શાપથી ભ્રમકરી દેશે. તમે બધા લોકો સળગીને રાખ થઈ જશો. તમારા લોકોનો ઉદ્દેશ્ય સફળ નથી થવાનો તમે લોકો બલિપ્રથા બંધ કરાવવાના જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છો. તમારા એ જ પ્રયત્નો ઢાલ બનીને તમને ભરખી જવાના છે. તમારા લોકોના લોહીથી વધસ્થળ ડૂબી જશે.”^{૩૦} વિદ્યાર્થીઓ આ વાત સામે જંગે ચઢે છે અને તે કહે છે કે હવે નરબલિપ્રથા ઘણા સમયથી બંધ થઈ ગઈ છે અને હવે પશુ બલિ પણ બંધ થઈ જશે. જરૂર પડશે તો અમે અમારું લોહી દેવીના ચરણોમાં આપી દેશું પણ અબોલા પ્રાણિનો બલિ તો હરગિઝ નહીં થવા દઈએ.

આ નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ જોઈએ તો તેમાં કેટલાં બધાં પાત્રોનો સહજ સમાવેશ થાય છે. નાના—મોટા પ્રત્યક્ષ—પરોક્ષ વર્ણિત નામોલ્લેખિત પાત્રોની કેટલી વિશાળ રસિક વૈવિધ્યસભર સૃષ્ટિ લેખિકાએ જીવંત કરી છે. જટાધારી, ડરથી બ્રાઉન, રત્નધર, વિધિબાલા આ નવલકથાના મુખ્ય પાત્રો છે. જટાધારી નાયક અને ડરથી બ્રાઉન નાયિકા છે. રત્નધર અને વિધિબાલાનું ભાવવિશ્વ ભારે આકર્ષક છે. જટાધારી નાયક હોવા છતાં તેના નામની જ કોઈને ખબર નથી એવું એ રહસ્યપૂર્ણ ઉત્તમ પાત્ર છે. જટાધારી વિશે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત હતી એના દર્શને આવેલ ભક્તોમાંથી એક ભક્ત બોલી ઊઠ્યો : “કેટલા દિવસ પહેલા ફાસીની સજાથી મૃત્યુ પામેલ એક કેદીની લાશ એના ઘરવાળા બ્રહ્મપુત્રની રેતમાં ફેંકી આવ્યા હતા જટાધારી એ લાશ પર બેસીને બે રાત સુધી સાધના કરતો રહ્યો. મેં મારી આંખોથી આ દૃશ્ય જોયું છે. મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે તે લાશ ખાસ જટાધારી માટે જ ત્યાં લાવવામાં આવી હતી.”^{૩૦} આવી અનેક વાતો તેના વિશે થતી હતી. તો નાયિકા ડરથી વાયકના ચિત્તને તેના ગુણોથી પ્રભાવિત કરે છે. તેનું સૌન્દર્ય જ એટલું આકર્ષક હતું કે જે તેને જોવે તે બધા જ દંગ થઈ જતા હતા. તેનો ચહેરો શ્વેત વર્ણનો હતો અને ખભાથી થોડે નીચે સુધી તામ્રવર્ણ વાળ લટકી રહ્યા હતા. તેનું દેહલાલિત્ય ખૂબ જ આકર્ષક હતું અને તે એક

અંગ્રેજ છે એ સ્પષ્ટ વર્તાય અવતું હતું. નવલકથાના અંતમાં તો પોતાનો બલિ આપી દેશે અને દરેક લોકોની વચ્ચે એક જ ચર્ચા થાય છે કે ડરથી બ્રાઉનને કોને મારી હશે તેનું મૃત્યુ રહસ્યપૂર્ણ હતું. તે એક અંગ્રેજ હતી એટલે તેના સિપાઈઓને છિન્નમસ્તાના મંદિરની બહાર બધું વેરવિખેર કરી નાખ્યું હતું. તે કહેવા લાગ્યા : “કોણે મારી ડરથી બ્રાઉનને ? કોણે મારી?”^{૩૧} તો રત્નધરની પ્રેમિકા પણ વિધિબાલા તેના પાડા માટે થઈને પોતાનો જીવ આપી દે છે. મનસા દેવીને ઉત્સર્ગ કરવામાં આવેલા લોહીથી વધસ્થળ સંપૂર્ણ ભીનું થઈ ગયું હતું. રત્નધર વધસ્થળ ઉપર પોતાનું મસ્તક પટકવા લાગ્યો અને જોરજોરથી બૂમો પાડતો રહ્યો. જાણે હમણા આકાશ ફાટી જશે. “હાય વિધિબાલા એના પાડા માટે મરી ગઈ. હાયહાય એ પાડા માટે થઈને મરી ગઈ.”^{૩૨} પાત્રસૃષ્ટિ માત્ર જીવંત સાહજિક અને માનવીય અનુભવાય છે. મુખ્યપાત્ર ઉપરાંત નાના-મોટા અનેક પાત્રો આ નવલકથામાં આવે છે. ડરથી બ્રાઉનનો પતિ હેનરી બ્રાઉન, કેપ્ટન વેલ્સ સિંહદત્ત શર્મા આ ઉપરાંત માનવેતર પાત્રમાં દેવદેવીઓ, બ્રહ્મપુત્ર નદી, નાના-મોટા આ સર્વ પાત્રોથી છિન્નમસ્તા નવલકથા જીવંત બની છે. આ નવલકથા વિશિષ્ટ શબ્દસૃષ્ટિ દ્વારા વિશાળ પાત્રસૃષ્ટિ લેખિકાએ વધુ રસિક અને આસ્વાદ્ય બનાવી છે.

નવલકથામાં ભાષાશૈલી અને સ્થળકાળનું મહત્ત્વ પણ તેટલું જ છે. આરંભથી અંત કે પૂર્ણાહુતિ સુધી સર્જક પોતાના સર્જનની વિશિષ્ટ કલાત્મક સર્જનકલા, ગદ્યશૈલીનો જ આશ્રય લે છે. ગદ્ય તેનું પ્રધાન વાહનસાધન છે. કથાવસ્તુ, પાત્રલેખનકલા, રસનિરૂપણ, સ્થળકાળ, વાતાવરણનું નિરૂપણ, સંવાદકલા, આરંભ અને અંત, ચિંતનશીલતા, તત્કાલીન સમાજદર્શન વગેરે સર્વની સુંદર અભિવ્યક્તિ કેવળ ગદ્યશૈલીને જ આભારી છે. સ્થળકાળ, વાતાવરણ પરસ્પર પોષક પ્રેરક અને પૂરક છે એ ત્રણેનો સંબંધ એકતત્ત્વ જેવો પ્રગાઠ છે. નવલકથામાં જે કાંઈ ઘટના બને છે તે માટે સ્થળ અનિવાર્ય તત્ત્વ છે. આ નવલકથા ભારતના ઉત્તરપૂર્વીય રાજ્ય આસામ સ્થિત સૌથી મોટી શક્તિપીઠ કામાખ્યાનની પૃષ્ઠભૂમિ પર લખાયેલી છે. ઈ.સ.૧૯૨૧ થી ૧૯૩૨ સુધીની ઘટનાઓના આધાર પર આ

નવલકથાની રચના કરવામાં આવી છે. આ નવલકથામાં અંગ્રેજ શાસનકાળનું પણ વર્ણન છે. એક અંગ્રેજ મહિલાએ કેવી રીતે શક્તિપીઠનાં તાંત્રિકની સાથે સંબંધ બનાવ્યો હતો એને કથાના મૂળરૂપે લેવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથાના નાયક છિન્નમસ્તાના જટાધારીનો પરિચય હજી પણ રહસ્યપૂર્ણ જ છે. કેમકે કોઈને જાણ નહોતી કે એ ક્યાંથી આવ્યો હતો અને કોણ હતો ? અંતે આ કૃતિમાં ૧૧ વર્ષનો સુનિશ્ચિતકાળ સ્પષ્ટ છે.

ભાષાસંદર્ભે એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી એ છે કે એમાં ભરપૂર કાવ્યાત્મકતા, સર્જનાત્મકતા અને રોમાંચકતા છે. લેખિકાએ જટાધારી અને ડરથીના આધ્યાત્મિક સંબંધને એક પરમ સત્ય સુધી ખેંચી જાય છે. આ પરમ સત્યના ગર્ભ સુધી પહોંચવા ક્યાંય છીછરી કે શૃંગારિક કલ્પનાનો ઉપાદાનનો સહારો લેતા નથી. સંયમિત ભાષા અને કૃતિના ભાવવિશ્વને અનુરૂપ ભાષા પ્રયોજીને એ સત્ય સુધી પહોંચે છે. બધા લોકોએ માથું ઊંચું કરીને તે મહિલા સામે જોયું. “નીલી આંખો ઠંડીની મોસમમાં આછા વાદળી રંગના આકાશનું પ્રતિબિંબ ઝીલતા બ્રહ્મપુત્રના પાણી જેવી ચમકતી આંખો, શું આ બન્ને આખો બરફના જામેલા બે ટુકડા છે ? એના શરીરનો રંગ છીણેલી દૂધી જેવો બે રંગ લાગતો હતો. એની આંખોમાં દુઃખ અને વિનયના એવી રીતે મળેલા હતા કે કોઈપણ માણસ એને સહારો આપવા તૈયાર થઈ જાય.”^{૩૩}

આમ, નીલાંચલ પર્વતની રમણીયતા લીલાઇમ વૃક્ષો પક્ષીઓનો કલરવ, મંત્રોચ્ચારના ગુંજતા ધ્વનિઓ, છલ્લોછલ દેહલાલિત્ય, ધીમાધીમા નવયૌવના જેવી વહેતી જુવાન બ્રહ્મપુત્ર ધીમાધીમા સૂર અને લયમાં વહેતી હવાની લહેરખીઓ અને ઉપર આકાશમાં સફેદ રૂના ઢગલાઓ જેવા વાદળોથી ઘેરાયેલી આ કામાખ્યાન શક્તિપીઠનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અનુભવવા માટે કદાચ અદ્ભુત શબ્દ પણ ભાવ વિનાનો લાગે એવા આ ઐશ્વર્ય કલાધામને ઐતિહાસિક અને પરંપરા સાથે જોડીને એની રૂઢિગત માન્યતાઓ અંધશ્રદ્ધાઓને દૂર કરવાના મહાન ઉદ્દેશ્યથી સર્જાયેલી આ મહાગાથા છે.

આમ, ભારતીય નવલકથામાં કોઈ એક ભારતીય નારીની જ નહિ પણ અહીં તો સાક્ષાત દેવી એવી સતીની વાત છે. એક સ્ત્રી જ્યારે રજોદર્શન ધર્મમાં આવે છે અને ભારતીય રીતરિવાજ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ મુજબ તેને ચાર દિવસ સુધી તેની દૈનિક ક્રિયાઓથી જુદી જ રાખવામાં આવે છે અને પછી પાંચમા દિવસે તે નાહી ઘોઈને રાખેતા મુજબ તેની દૈનિકક્રિયા ચાલું કરે છે તે મુજબ આ કૃતિમાં જ્યારે સતી રજોદર્શન ધર્મમાં આવે છે ત્યારે ચાર દિવસ શક્તિપીઠ બંધ કરી દેવામાં આવે છે અને પછી પશુબલિ ચડાવી તેની પૂજા અર્ચના કરી શક્તિપીઠના દર્શન ખુલ્લા મુકવામાં આવે છે. આવી અંધશ્રદ્ધા અને માન્યતાઓને નાબૂદ કરતી પ્રણાલીની કથા આ કૃતિમાં વર્ણવવામાં આવી છે. આમ, ભારતીય સમાજમાં જુદાં જ પ્રકારની ભાત ઉપસાવતી આ કૃતિ છે.

❖ ‘ઉમરાવજાન અદા’ : મિર્ઝા રુસ્વા, અનુ. એમ.જી.કુરેશી :

મિર્ઝા હાદી રુસ્વા ઉર્દૂના ઉત્તમ ગદ્યકારોમાંના એક છે. શરૂમાં ગાલીબની શૈલીમાં ગઝલો કરતા પણ પછી એમણે ‘મસનવી નૌબહાર’, ‘સુબહ-એ-મજનૂ’ જેવી રચનાઓ સાથે ઉર્દૂ સાહિત્યની પ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘ઉમરાવજાન અદા’ આપી છે. ‘ઉમરાવજાન અદા’ વિશે મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાંક લોકો એમ માને છે કે આ નવલકથા ખરું જોતા એક વેશ્યાની આત્મકથા છે અને મિર્ઝા રુસ્વાએ એને મોઢે એના જીવનના પ્રસંગો કહેવડાવ્યા છે અને નોંધ્યા છે. કેટલાંક લોકો એવું માને છે કે મિર્ઝા રુસ્વા અને ઉમરાવજાન અદા આ બન્ને પાત્રો મિર્ઝા મોહમંદ હાદીની કલ્પનાએ સર્જેલા પાત્રો માત્ર છે. ગમે તેમ હોય પણ એક વાત ચોક્કસ છે. આ નવલકથામાં સમાજનું પ્રતિબિંબ એટલી અસરકારક રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે કાલ્પનિક કરતાં વાસ્તવિક વધારે લાગે છે.

સરશારના ફસાન એ આઝાદની જેમ મિર્ઝા મોહમંદ હાદી પણ ઉમરાવજાનને લખનવી સંસ્કૃતિની ભૂમિકામાં રજૂ કરે છે અને લખનવી સંસ્કૃતિના એવા પુત્રને લે છે જેમાં મૂલ્યો અંગેના ખ્યાલોમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું. ઉમરાવજાન અદા એ જ ભૂમિકાનું એક

અતૂટ અંગ છે. ડાકુઓનો ત્રાસ, પ્રાચીનકાળના નવાબોનો વેશ્યા પરસ્તી પ્રેમ અને સવિશેષ એ પુત્રના સમાજના જીવંત શબ્દચિત્ર ઉમરાવજાન અદાના પ્રત્યેક પાને જોવા મળે છે. આ દષ્ટિએ એની અસરકારતા જોતા સરશારની ફસાન એ આઝાદ પછી આજ નવલકથાને લખનવી સંસ્કૃતિના સફળ પ્રતિબિંબ તરીકે બિરદાવાય છે. ઉમરાવજાન અદા નવલકથામાં ભારતીય સમાજના એક વાસ્તવિક છતાં અસ્પૃશ્ય ઉપેક્ષીય અને આવૃત્ત એવા વિષયને અવનવી નિરૂપણરીતિ અને શિષ્ટ ભાષામાં નવલકથાસ્થ કરવામાં આવ્યો છે. એક રીતે જોઈએ તો આ કૃતિ એક વેશ્યાની આત્મકથા છે પરન્તુ આત્મકથા અહીં કથાનિરૂપણની એક પ્રયુક્તિ તરીકે જ જોવા મળે છે. આ નવલકથામાં એક કથા ‘અમીર’નું ‘ઉમરાવ’માં અને ‘ઉમરાવ’નું છેવટે ‘ઉમરાવજાન અદા’માં અને ‘ઉમરાવ’નું છેવટે ‘ઉમરાવજાન’ ક્યારેય ‘મૂળ અમીરન’ બની શકતી નથી. એની વેદક વેદનાની કથા છે. ઉમરાવજાન કવિ પણ છે અને એનું તખલ્લુસ ‘અદા’ હોવાથી એ ‘ઉમરાવજાન અદા’થી ઓળખાય છે. ગઈ સદીમાં એક વેશ્યા અને કવિ તરીકે જીવી ગયેલી નારીના જીવનની અડધી પડધી વાસ્તવિક અને અડધી પડધી કાલ્પનિક રજૂઆત માર્મિક છે.

લેખકે વાર્તાવસ્તુને રજૂ કરવા માટે બે પાત્રોની કલ્પના કરી છે. એક તેર વર્ષની ઉંમરે અપહરણ થયા બાદ જેમણે ચારેક દાયકાઓ વેશ્યાગીરી, નાયગાન, મહેફિલ મુજરા, શેર—શાયરી અને સેંકડો પુરુષોના સંપર્કમાં વીતાવ્યા છે. એની વાત પ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશેલી ગણિકા ઉમરાવજાન અદાનું પાત્ર છે અને બે ગણિકા ઉમરાવજાન અદાના મુખે જ કહેવાતી જેમની બાલ્યાવસ્થાની વાત પ્રસ્થાશ્રમ સુધીના જીવનપ્રસંગોને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા વચ્ચે વચ્ચે વાર્તાલાપ કરતા પ્રશ્નો ઉઠાવતા અને સાંભળેલી આપવીતિને રસપ્રદ ભાષામાં રજૂ કરાતી વર્ણવી છે. ભારતીય કથાસાહિત્યમાં આ પ્રકારની વિષય અને નિરૂપણરીતિવાળી નવલકથા દુર્લભ છે. વિષયવસ્તુનું નાવીન્ય, અભિવ્યક્તિની તાજપ, ભાષાની શિષ્ટતા, મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ, વાસ્તવિક પાત્રોનું આલેખન, કલંકિતપાત્રના ઉજળા પાસાઓનું થયેલું નિરૂપણ, લખનવી સંસ્કૃતિ સમાજનું, ઉપમાનું પ્રતિબિંબ, પ્રસંગ ગૂંથણીની વિશિષ્ટ

કલા અને જીવનમાં પુરુષાર્થનું મહત્ત્વ સમજાવે તેવું વક્તવ્ય આદિની દૃષ્ટિએ આ નવલકથા પુરોગામી અને સમકાલીન નવલકથા કરતા વિશિષ્ટ ભાત ઉપસાવે છે.

આ નવલકથાની વાર્તાવસ્તુ ઉમરાવજાન અદાના પાત્રની આસપાસ જ ગુંથાયેલી હોવા છતાં આ આખીય નવલકથા ગણિકાનું જીવન જીવતી સમગ્ર નારીના વર્ગની કથા બની રહે છે. કોઈ ગણિકા ગણિકા તરીકે જન્મી હોતી નથી. સંજોગો તેને ગણિકા બનવા માટે મજબૂર કરે છે. ફેઝાબાદના એક મહોલ્લામાં આવેલા નાનકડા મકાનમાં પોતાના પ્રેમાળ, પ્રામાણિક માતા-પિતા અને ભાઈની સાથે આનંદ કિલ્લોલ કરતી પિતા સમક્ષ જાતજાતની ફરમાઈશો રજૂ કરતી અને ફરમાઈશો પૂરી થતાં ખુશ થતી, ભાઈ સાથે હસતી-રમતી ઝઘડતી, સગાઈ પછી લગ્નના સપનાઓ જોતી પોતાનો પતિ સખીના પતિથી વધુ રૂપાળો છે, એવું વિચારીને હરખાતી તેર વર્ષની અમીરનના જીવન સપનાઓને ચુરચુર કરી દેતી ઘરતીકંપ જેવી ઘટના બને છે. તેના પિતાને કારણે બાર વર્ષ જેલમાં ગુજારવા પડ્યા એવા દિલાવરખાન વેરભાવનાથી અમીરનનું અપહરણ કરે છે. તે તો તેને મારી નાખવા જ ઈચ્છતો હતો પણ તેનો સાથીદાર પીરબખ્શ અમીરનને વેચીને પૈસા ઊભા કરી લેવાની સલાહ આપે છે. પીરબખ્શની આ સલાહને અનુસરીને દિલાવરખાન અમીરનને લખનૌમાં રહેતા કરીમ નામની વ્યક્તિની સહાયથી વેશ્યાખાને દોઢસો રૂપિયામાં વેચી નાખે છે. ફેઝાબાદથી લખનૌમાં વેશ્યાખાનામાં ફેંકાઈ જતી અમીરનને પથભ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે. ઉમરાવજાન અદા પોતાના અમીરન તરીકેના કૌટુંબિક જીવનને, કૌટુંબિક સમ્બંધોને અપહરણની ભાષામાં રજૂ કરે છે. અપહરણ દરમ્યાનના આઠેક દિવસ નાનકડી અમીરનને કેવા કેવા ભૂખ, ઠંડી, ઘાકઘમકી, માર, ગાળો સહન કરવા પડ્યા તેનું હૃદયસ્પર્શી વાણીમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કરીમનાં ઘરની અંધકારમય કોટડીમાં વીતાવેલા બે-ત્રણ દિવસોના અનુભવોને પણ સરસ રીતે શબ્દસ્થ કરવામાં આવ્યા છે. અંધકાર કોટડીમાં અપહત છોકરી સાથે થયેલા મેળાપ અને વર્ષો પછી તેના થયેલા પુનઃમેળાપના પ્રસંગને પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

અમીરનનાં જીવનનો બીજો વળાંક ખાનમસાહેબના ગણિકા વાસમાં શરૂ થાય છે. કોટડીમાં મેળાપ થયેલો તે છોકરીને બેગમ સાહેબે પોતાના પુત્ર માટે બસો રૂપિયામાં ખરીદી લીધી હતી. પરંતુ અમીરનને ખાનમસાહેબ પોતાના આશ્રિત ગણિકા તરીકે રૂપિયા દોઢસોમાં ખરીદે છે. આમ, અમીરન એકપછી એક બીજાનાં હાથમાં વહેંચાતી જાય છે. દિલાવરખાન તો અમીરનને લખનૌમાં વેચીને ચાલ્યો જાય છે એ પછી લગભગ ત્રણેક દાયકાઓ પછી તળાવને કાંઠે પિકનિકમાં આવેલી ઉમરાવજાનની નજરે ચડે છે. વર્ષો પછી પણ દિલાવરખાનને જોતા ઉમરાવજાનના શરીરમાં ભય કાપી જાય છે. ગભરાઈને તે ત્યાંથી નાસી જવાના પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ અન્ય સાથીદારો ત્યાં આવી જાય છે અને ઉમરાવજાન બધાને દિલાવરખાન વિશે કહે છે. અકબરઅલીખાન નામના વકીલ આ અસામાજિક તત્ત્વ વિશે પોલીસમાં જાણ કરે છે અને જેને પકડવા માટે મોટું ઈનામ જાહેર થયું હતું તે દિલાવરખાન પકડાય છે અને ફાંસીની સજા પામે છે. ભારતીય માન્યતા મુજબ દિલાવરખાનને તેના કુકર્મની સજા થાય છે. દિલાવરખાનને અમીરનનાં જીવનની દિશાને બદલી નાખીને ખલનાયકનું કામ કરતો બતાવ્યો છે. આ દિલાવરખાને અમીરનને કેવી દિશા તરફ ધકેલી તેની કથા ‘ઉમરાવજાન અદા’ નવલકથાનું વિષયવસ્તુ બને છે.

સરશારના ફસાન એ આઝાદ જેમ મિર્ઝા મોહમંદ હાદી પણ ઉમરાવજાનને લખનવી સંસ્કૃતિની ભૂમિકામાં રજૂ કરે છે અને લખનવી સંસ્કૃતિના એવા યુગને લે છે જેમાં મૂલ્યો અંગેના ખ્યાલોમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું. ઉમરાવજાન અદા એ જ ભૂમિકાનું એક અતૂટ અંગ છે. ડાકુઓનો ત્રાસ પ્રાચીન કાળના નવાબોનો વેશ્યા પરસ્તી પ્રેમ અને સવિશેષ એ પુત્રના સમાજનાં જીવંત શબ્દચિત્ર ઉમરાવજાન અદાના પ્રત્યેક પાને જોવા મળે છે. આ દષ્ટિએ એની અસરકારકતા જોતા સરશારની ફસાન એ આઝાદ પછી આ જ નવલકથાને લખનવી સંસ્કૃતિના સફળ પ્રતિબિંબ તરીકે બિરદાવાય છે. અત્યાર સુધીની બધી જ નવલકથાઓના પાત્રો માત્ર આદર્શ સદ્ગુણો જ જોવા મળતા બીજુ એ કે એમનામાં આંતરિક કલેશ અથવા મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસનો અભાવ હતો. તેઓ ફક્ત કૃત્યોના પૂતળા સમાન હતા

આ દષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ઉમરાવજાન અદા એવી પ્રથમ નવલકથા છે. જેમાં મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ લક્ષમાં લેવાયો છે. એના પાત્રો એક પાસાવાળા નથી પરંતુ એમનું પોતાનું આંતરિક જીવન પણ છે અને પુણ્યનો સંઘર્ષ પ્રારબ્ધવાદ અને પુરુષાર્થવાદ વચ્ચે ટક્કર વગેરે પણ છે. તે ઉપરાંત જે પાત્રને અહીં કેન્દ્રસ્થાને મુછાયું છે. તે ચારિત્ર્યની દષ્ટિએ ઉત્તમ કહી શકાય તેમ નથી. સમાજના સામાન્ય ખ્યાલો પ્રમાણે તે કલંકિત મનાય છે. મિર્ઝા મોહમંદ હાદી આ કલંકને સ્વીકારી એ પાત્રના કેટલાંક એવા પાસાઓને આલેખે છે કે જેથી વાચકોને ઉમરાવજાન પ્રત્યે તિરસ્કારને બદલે સહાનુભૂતિ થાય છે. અરે આ પાત્રમાં કેટલાંક મહાનતાના અંશો પણ જોવા મળે છે.

‘ઉમરાવજાન અદા’માં કોઈ ખલનાયક નથી. આમ જોવા જઈએ તો દિલાવરખાન એના અપહરણ અને વેશ્યા બજારમાં એના વેચાણ માટે જવાબદાર છે પણ આ એક અપરાધ કર્યા પછી તે મંચ પરથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને ઉમરાવજાન અદાના જીવન સાથે રમકડાંની જેમ રમનાર શક્તિ દિલાવરખાન કે ખાનમ્ નથી પણ એ અમૂર્ત પરિબળ છે. જેને સમાજ કહે કે એને સમાજમાં કોઈ દેહ નથી. એ મારી અને તમારી વિભાવનાઓ અને વિચારોનું બીજું નામ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉમરાવજાન અદામાં ન તો સંઘર્ષ મૂર્ત છે ન તો તે મૂર્ત ઉદ્દેશ માટે છે કે ન તો કોઈ મૂર્ત શક્તિ સામે છે. બલકે આ સંઘર્ષનો પ્રકાર આંતરિક અને સાંસ્કૃતિક છે. ઉમરાવજાન અદા જે આંધળી શક્તિના હાથમાં કરોળિયાના જાળામાં ફસાયેલી એક તુચ્છ માખીની જેમ ફસાયેલી છે તે આપણા સામાજિક ખ્યાલો છે.

અમીરનું ઉમરાવજાનમાં પરિવર્તન થવાની ઘટના જેટલી રસપ્રદ છે. એટલી કરુણ અને વાસ્તવિક છે. જીવનના માર્ગ વિશેની કશી ગતાગમ ન હોય એવી નાની કુમળી વયે ખાનમસાહેબના વેશ્યાગૃહમાં પહોંચેલી અમીરન ત્યાંનો માહોલ નિહાળી આશ્ચર્યચકિત બની જાય છે. અનૈતિક ધંધાઓ કરતી વ્યક્તિઓમાં પણ પ્રેમ, દયા, માનવતા, કરુણતા જેવા ગુણો હોય છે, એનો અનુભવ ખાનમ સાહેબ અને બુઆ હુસેનીના સદ્વ્યવહાર વર્તન અને

વાણીથી થાય છે. ખાનમ સાહેબને અમીરનને આપીને પૂછવામાં આવે છે કે આ છોકરી તો આટલી કિંમતમાં મોંઘી તો નથી પડીને ખાનમ સાહેબ દુઃખ સાથે નિસાસો નાખતા બોલી ઊઠે છે : **“સસ્તી પણ નથી... ભલે હશે. ભોળી સૂરત છે. ખુદા જાણે કોની દીકરી હશે? હાય, મા—બાપના શા હાલ થયા હશે ? ખુદા જાણે મૂઆઓ ક્યાંથી પકડી લાવે છે ? ખુદાનો લેશ માત્ર ડર નથી.”**^{૩૪}

બુઆહુસેની ખાનમસાહેબને એવું કહે છે કે પોતે ન ખરીદી તો બીજે ખરીદાત એવું આશ્વાસન લેતી ખાનમસાહેબ અમીરન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે. બુઆહુસેની અમીરનને ઉછેરવાની જવાબદારી સાથે પોતાને ત્યાં લઈ જાય છે. બુઆહુસેની પ્રેમાળ સ્વભાવની હોય છે અને તેનું લાલન પાલન કરે છે. પોતાની સાથે રાખે છે, સુવડાવે છે અને તેનું નામ અમીરનમાંથી ઉમરાવજાન રાખે છે. અમીરન નામ પરિવર્તનની ઘટના તેના જીવનનો સૌથી મોટો વળાંક હોય છે. તે દિવસથી તેનું નામ ઉમરાવજાન પડ્યું. થોડા દિવસ પછી તેની ગણતરી વેશ્યાઓમાં થવા લાગી ત્યારે લોકો તેને ઉમરાવજાન કહેવા લાગ્યાં. ખાનમસાહેબ મરતા સુધી તેને ઉમરાવ તરીકે સંબોધતા અને બુઆ હુસેની તેને ઉમરાવ સાહેબ કહેતા. આ બધું યાદ કરતા તે રાત્રિ બુઆ હુસેનીને ત્યાં જે અવસ્થામાં પસાર કરતાં તેનું વર્ણન કરતા કહે છે : **“એ રાતે મેં માબાપને સ્વપ્નમાં જોયા જાણે અબ્બાજાન નોકરીમાંથી પાછા ફર્યા છે. મીઠાઈનો પડિયો હાથમાં છે નાનોભાઈ સામે રમી રહ્યો છે. એને થોડી મીઠાઈ આપી મારે વિશે પૂછ્યું. હું જાણે બીજી ઓસરીમાં હતી. અમ્મા રસોડામાં છે. આબ્બાને જોઈને દોડી એમને વળગી પડી અને રડતા—રડતા મારી વિપદા એમને કહેવા લાગી. સ્વપ્નમાં હું ડુસકે—ડુસકે રડી બુઆ હુસેનીએ જગાડી જોયું તો ન તો એ ઘર હતું ન એ ઓસરી ન અબ્બા હતા ન અમ્મા.”**^{૩૫} સ્વપ્નમાં અમીરનને રડતી નીહાળી બુઆ હુસેની તેને જગાડે છે તેના આસું લૂછે છે. ઉમરાવજાન આટલાં વર્ષો પછી પણ ખાનસાહેબ અને બુઆ હુસેનીના પ્રેમાળ સ્વભાવને કારણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કરે છે.

ઉમરાવજાન બુઆ હુસેનીને ત્યાં રહ્યાં હતાં. બુઆ હુસેની અને મૌલવીસાહેબની વચ્ચે ઘરવાળા જેવો જ સમ્બન્ધ હતો તે બુઆ હુસેનીએ ઉમરાવજાનને શિક્ષણ આપવા માટે મૌલવીસાહેબને ભલામણ કરી હતી. મૌલવીસાહેબ ઉમરાવ પ્રત્યેની વિશિષ્ટ લાગણીને કારણે ઘણું પ્રેમપૂર્વક શિક્ષણ આપ્યું હતું. ઉમરાવજાનની સાથે આજે પણ તેમનો તેજસ્વી ચહેરો તેમની નજર સામે તરવરિયા કરતો હતો. ઉમરાવજાનને મૌલવીસાહેબે અક્ષરજ્ઞાન આપ્યું હતું. પત્રો લખતા શીખવ્યું હતું. ફારસીના ગ્રંથો ભણાવ્યા હતા. અરબીના વ્યાકરણશાસ્ત્ર ઉપરાંત તર્કશાસ્ત્રના ગ્રંથો શીખવ્યા હતા. સાત-આઠ વર્ષના શિક્ષણે ઉમરાવજાનમાં જે પરિવર્તન આપ્યું હતું તેને યાદ કરતા કહે છે : **“આ એમના જ પગરખાનો પ્રતાપ છે કે જે ઉમરાવ કે નવાબની મહેફિલમાં મારે જવાનું થયું ત્યાં મારી હેસિયત કરતાં મને વધારે માન મળ્યું. મારા જેવી છેક ઠોઠને એમણે મનુષ્ય બનાવી એમના જ પ્રતાપે આપના જેવા ઉચ્ચ વર્ગના સંસ્કારી અને કાબેલ લોકોની મહેફિલમાં બે શબ્દો કહેવાનો આત્મવિશ્વાસ જન્મ્યો શાહી દરબારોમાં હાજરી આપવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું અને ઉચ્ચ કક્ષાની બેગમોના મહેલોમાં પ્રવેશ મેળવી શકાયો.”**^{૩૯}

ઉમરાવજાનના જીવનમાં અનેક પુરુષો આવ્યા હતા પરંતુ આ પુરુષોમાં જે કેટલાંક પુરુષો સાથેના સમ્બન્ધો યાદ રહી ગયા. તેનું વર્ણન કરે છે. સૌપ્રથમ પુરુષ પોતાની જ ઉમરનો પોતાની સાથે જ મદરેસામં અભ્યાસ કરતો હતો. તોફાની ટીખળ ગાયક બન્ને અને સુલતાન અલીખાનાં સમ્બન્ધનાં પરિણામરૂપે જન્મેલાં અને બુઆ હુસેનીએ જેમના શિક્ષણની જવાબદારી ઉઠાવી હતી. તેવા ગોહર મિર્ઝા છે. ઉમરાવજાનને તેના પ્રત્યે પ્રેમ હતો પરંતુ ઉમરાવજાન જેવા પ્રેમને ઝંખતી હતી તેવો પ્રેમ ન હતો. નવલકથામાં ગોહર મિર્ઝાના સન્દર્ભે કેટલાંક ગૌણપ્રસંગો નિરૂપાયા છે. જે તેના પાત્ર વ્યક્તિત્વને મૂર્ત કરે છે. ઉમરાવજાન વિવિધ પ્રકૃતિના પુરુષોના સમ્બન્ધમાં આવી હતી. આવા પુરુષોમાના એ હતા. રાશીદ અલી તે મુખ્ય અધિકારીના પુત્ર હતા. સુખી કુટુંબના નબીરા હતા. અવધથી લખનૌ વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આવેલા હતા પરંતુ લખનૌ આવતા જ તેમને લખનૌની હવા લાગી ગઈ

હતી. રેડીબાજીમાં બેનમૂન થઈ ગયા હતા. તે પોતાને નવાબ કહેવડાવતા. ખાનમના દરબારમાં મોડી રાત સુધી અડો જમાવતા હતા અને એમની આશ્રિત દરેક ગણિકાઓનો સહવાસ ભોગવી ચૂક્યા હતા. ઉમરાવજાનના ગણિકા જીવનમાં સિત્તેર વર્ષના નવાબ જાફર અલીખાન પણ આવ્યા હતા. દાંત વિનાનું મો, વાકી વળેલી પીઠ, સફેદ વાળ, કાબરચીતરું અંગરખું પહેરેલ જાફર અલીખાન હજુ પણ પોતાને પ્રેમપાત્ર ગણતા હતા. ઉમરાવજાન તેમને ત્યાં પગારદાર તરીકે રહી હતી. મહિને પંચોતેર રૂપિયા આપતા અને તેમની સાથે ઉમરાવજાનને બે કલાક ગાળવા પડતા હતા. આ નવાબનાં જીવન અને સ્વભાવની વિચિત્રતાથી ઉમરાવજાન પરિચિત થઈ હતી.

ઉમરાવજાનના ગણિકા જીવનના ઘણા વર્ષો લખનૌમાં પસાર થયા હતા જે થોડા વર્ષો લખનૌથી બહાર વીત્યા તેમાં નિમિત બને છે. ફેઝઅલી સાથેનો સમ્બન્ધ ફેઝઅલી ગણિકા નિવાસમાં ઉમરાવજાનને મળતો હતો અને પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરતો સેંકડોની કિંમતની બક્ષિસ આપતો હતો. ઉમરાવજાનના લખનૌથી કાનપુર પ્રયાસ દરમ્યાન બનેલા સંઘર્ષમય પ્રસંગો અને કાનપુરમાં બેગમ સાહેબનો થતો આકસ્મિક મેળાપનો પ્રસંગ નવલકથામાં રસમય રીતે નિરૂપાયા છે. કાનપુરથી લખનૌ પાછી ફરેલી ઉમરાવજાન લખનૌની ૧૮૫૭ના બળવા પછીની સ્થિતિ જુએ છે. આ તરલ અસ્થિર સ્થિતિમાં તે ફેઝાબાદ પણ જાય છે. સર્જકે ઉમરાવજાનને ફેઝાબાદમાં વિતાવેલા દિવસો દરમ્યાન બનેલા પ્રસંગોને પુનઃ પોતાના ગામમાં જાય છે તે જે મહોલ્લામાં મુજરો કરવા જાય છે ત્યાં તે ઘરને જુએ છે તે ઘર પોતાનું જ હતું તેવું અનુમાન કરીને ભાવુક બની જાય છે. પિતા શું કરતા હશે ? માતા શું કરતા હશે ? ભાઈની શી સ્થિતિ હશે ? એવા પ્રશ્નો તેને સતત મૂંજવે છે અને માને મળવા તડપે છે. સર્જકે ઉમરાવજાન અને તેમની મા વચ્ચે થયેલો મિલાપ સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે. ઉમરાવજાન ભાવુક બનીને પોતાના મૃત પિતા, વતનનું મકાન, મહોલ્લાને યાદ કરે છે. એક ગણિકાની સંવેદનશીલતાને ઉપસાવતી તેની વાણી જોઈએ તો : **“પિતાના અવસાનના સમાચાર સાંભળી મને ખૂબ દુઃખ થયું એ દિવસે હું આખી રાત રડતી હતી. બીજે દિવસે**

ભાઈને મળવાની પ્રબળ ઈચ્છા જાગી. એ દિવસ પછી એક મુજરા માટે આમંત્રણ મળ્યું તેની તૈયારીમાં પડી ગઈ. મુજરાના સ્થળે પહોંચી એ મહોલ્લાનું નામ મને યાદ નથી. મકાનની પાસે જ એક મોટું જૂનું આંબલીનું ઝાડ હતું. એ જગ્યા જોઈને મને મનમાં કંઈક થતું હતું. દિલમાં રડું રડું થાય કે આ જ મારું મકાન છે. જેની નીચે હું રમ્યા કરતી હતી તે આમલીનું ઝાડ આ જ છે. કે આ જ મારું ઘર છે મને થયું કે અંદર પેસી જઈ અમ્માનાં ચરણોમાં માથું મૂકીને રડું તે મને છાતીએ ચાંપશે પણ હિંમતે સાથ આપ્યો નહીં. કેમકે મને ખબર હતી કે ગામડાના લોકો વેશ્યાથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે.”^{૭૭} આમ, ઉમરાવજાનની ભાવદશાને મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમથી મૂર્ત કરવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. નવલકથાનો આ ખંડ સૌથી વધુ હૃદયસ્પર્શી અને કરુણ છે, જે ઘરમાં પોતે મોટી થઈ છે. તોફાન—મસ્તી કર્યા છે, જેમાં સાથે વર્ષો વિતાવ્યાં છે, પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે ઘર અને માને તે મનમૂકીને મળી શકતી નથી. તે ઉમરાવજાનની કેવી વિચિત્ર દશા છે.

ઉમરાવજાનના ગણિકા જીવનના પ્રસંગો સાથે અન્ય ગણિકાઓના જીવનના કેટલાંક મહત્ત્વના પ્રસંગો પણ અહીં આલેખન પામ્યાં છે. આવા પ્રસંગોમાં બિસ્મિલ્લાહ અને છબ્બન સાહેબની વચ્ચેનો સમ્બન્ધ ગણાવી શકાય. નવાબ છબ્બન સાહેબ ખાનમની દીકરી બિસ્મિલ્લાહથી પ્રભાવિત હતા. બિસ્મિલ્લાહને મસ્સી લગાવવાના ધામધૂમથી ઉજવાયેલા પ્રસંગનો ખર્ચ છબ્બન સાહેબે આપેલો હતો. ખાનસાહેબને ત્યાં જે અન્ય ગણિકાઓ હતી તેમાં બિસ્મિલ્લાહ અને ખુરશીદના પાત્ર સન્દર્ભે પણ કેટલાંક પ્રસંગો બને છે. સર્જકે બિસ્મિલ્લાહ અને ખુરશીદજાનને મળેલી સગવડો અને તેમના ગર્વિષ્ટપણા વિશે જે વર્ણન કર્યું છે તે જોઈએ : “ગર્વ એવો કે સાત દેશોની સલ્તન એમની ઠોકરમાં ન હોવા નાક—નખરાં એવાં કે કોઈનાથી ઝિલાય નહીં પણ ઝિલનારા હતા કે એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરતા હતા. એમની અદાઓ કાતિલ અને સામે મરનાર પણ તૈયાર કોઈને અહીં આવ્યો, કોઈને ત્યાં હસાવ્યો, કોઈના કાળજે ચૂંટી ખણી, કોઈનું દિલ પગનાં તળિયા હેઠળ કચડી નાખ્યું, જરા જરામાં રિસાય, લોકો એમને મનાવે, કોઈ હાથ જોડે, કોઈ કાલાવાલા અને આજીજી કરે.

આ લોકો વચન આપે ને ફરી જાય, સમ ખાયને વિસરી જાય, મહેફિલમાં સૌ એને ટીકી ટીકીને જુએ, પણ એ કોઈને જોવાની તસ્દી જ ન લિસે, ફએમની નજર જ્યાં-જ્યાં પડે ત્યાં સૌ જોવા લાગે એમની નજર જ્યાં સ્થિર થાય ત્યાં હજારો નજર લાગી જાય.”^{૩૯}

‘ઉમરાવજાન અદા’ નવલકથામાં નવલકથાની વસ્તુ સંકલના અથવા પ્રસંગ સંકલના પણ સરળ રીતે આલેખાય છે. ઉમરાવજાન પોતાની આપવિતી લેખકને સંભળાવે છે અને લેખક સંભળતા સંભળતા તેની આપવિતીનો મુસદ્દો તૈયાર કરે છે પરંતુ અહીં આત્મકથાની જેમ પ્રસંગની ગોઠવણી સમયાનુક્રમે થઈ નથી. જીવનમાં બનેલા કેટલાંક બનાવો અને મળેલા પાત્રોની કડી નવલકથામાં નિરૂપાયેલા બીજા બનાવો સાથે પણ જોડાતી જોવા મળે છે. ઉમરાવજાન આરંભે જ પોતાની જીવનકથા કહેવા માંડતી નથી. લેખકે તેની જીવનકથાની રજૂઆત માટેની પાશ્ચાદ્ભૂ તૈયાર કરી છે. લખનૌમાં સર્જક તેમના ગઝલપ્રેમી મિત્રો સાથે મહેફિલ માણતા હતા ત્યારે બાજુના મકાનમાં ઉમરાવજાન રહેતી હતી. સર્જકે જ્યારે પોતાની ગઝલ રજૂ કરી ત્યારે ધૂપી રીતે ગઝલ સંભળતી ઉમરાવજાનના મુખમાંથી પ્રશંસાના ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે. ઉદ્ગાર સર્જક અને ઉમરાવજાનનો સમ્પર્ક કરાવે છે. ઉમરાવજાન સર્જકની મિત્રમંડળીમાં આવીને બેસે છે અને ગઝલનો દોર શરૂ થતાં તે પણ એક શેર સંભળાવે છે.

“ગમગીન દિલની વાત કહું કોને રે અદા,
કુમાર્ગે ચડીને ફરી આવ્યા જગત.”^{૪૦}

આ શેર સંભળીને સૌને ઉમરાવજાનની આપવિતી સંભળવાની જિજ્ઞાસા જન્મે છે. સર્જકે એનો આગ્રહ કરીને ઉમરાવજાનને તેના જીવનની કથા કહેવા સજ્જ કર્યા પછી ઉમરાવજાન આ શબ્દોથી પોતાની જીવન કથા શરૂ કરે છે : “સાંભળો મિર્ઝા સાહેબ તમે મને ઉશ્કેરીને શું પૂછો છો ? મારા જેવી અભાગણીની આપવિતીમાં એવું તે શું હોય જે સાંભળવા તમે વ્યાકુળ છો ? હું નથી માનતી કે એક દુઃખી નિષ્ફળ પદ્મિષ્ટ રખડું અને

કલંકિનીની જીવનકથા સાંભળી તમને ખુશી થાવ. ઠીક ત્યારે સાંભળો અને ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળજો.”^{૪૧}

ઉમરાવજાને પોતાને કલંકિતા તરીકે ઓળખાવતા પોતાના સુખમય કૌટુંબિક જીવનને યાદ કરે છે. કેવા સંજોગોએ તેમને વેશ્યાગૃહ સુધી પહોંચાડી અને વેશ્યાગૃહમાં કેવી કેવી વ્યક્તિઓ સાથે સમ્બન્ધ બંધાયો. કાનપુર ફેઝાબાદ જેવા શહેરોમાં પણ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું અને પુનઃલખનૌમાં સ્થિર થયા તેની સમગ્ર કથા સમયાનુક્રમે નહીં પરન્તુ રસ પડે એ રીતે ગોઠવીને કહે છે પરન્તુ આ આત્મકથા ન ગણાવી શકાય પણ ‘ન હન્યતે’ની જેમ આત્મકથનાત્મક નવલકથા કહી શકાય. તે પ્રકારની આ કૃતિ છે. નવલકથાના અંતે પણ લેખક અને ઉમરાવજાન વાર્તાલાપ કરતા જોવા મળે છે. પોતાની ઉત્તરાવસ્થાને પુસ્તક વાંચન અને ધાર્મિક આચરણમાં વિતાવતી ઉમરાવજાન અનૈતિક ધંધામાં પડેલી સ્ત્રીઓને શિખામણ આપતા હોય એ રીતે કહે છે :

“હે મૂર્ખ વેશ્યા કહી એ ભ્રમમાં ન રહેજે કે કોઈ તને દિલથી ચાહશે. તારો ચાહ આજે ભલે તારી ઉપર પ્રાણ ન્યોછાવર કરતો હોય પણ ગણતરીના દિવસોમાં તને તરછોડી મૂકશે. તારે એનો સંઘ કાશીએ પહોંચવાનો નથી. સાચા પ્રેમનો આસ્વાદ એ જ સન્નારી માણે છે જે એકનું મોઢું જોયા પછી બીજાની સામું પણ નથી જોતી. ખુલા તારા જેવી બજારમાં બેસનારી હલકટ વેશ્યાને આ નસીબ આપતો નથી.”^{૪૨}

નવલકથામાં ઉમરાવજાન પોતાના કુમાર્ગે વળી ગયેલા જીવન પર પસ્તાવો કરતી અને જીવનથી થાકી ગયેલી ઉમરાવજાન તેનો અંતિમ શેર સંભળાવે છે :

“હે જિંદગી નજીક છે દી મોતનો કદાચ,
તુકથી હવે ધરાઈ ગયું મન, બહુ થયું.”^{૪૩}

મિર્ઝા રુસ્વાની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે લાગણીઓનું નિરૂપણ એમના પાત્રો જીવંત મનુષ્યો છે અને જુદી જુદી સામાજિક અને આકસ્મિક છે આકસ્મિક ઘટનાઓ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને આંતરિક સંઘર્ષોથી એમના જીવનનું નિર્માણ થાય છે. આ પાત્રોના નાના સંવાદો અથવા બિનમહત્વના વર્ણન પાછળ મૂલ્યો અને લાગણીઓનો જવાબામુખી ઘગઘગી રહ્યો છે. બિસ્મિલ્લાહનો આદેશ થતા પ્રાણની પરવા કર્યા વગર મૌલવી સાહેબનું ઝાડ પર ચડી જવું અથવા બિસ્મિલ્લાહ દ્વારા નવાબના મુનીમ પાસેથી કડા પડાવી લેવા એક તરફ મીઠી મીઠી વાતો કરવી. ખાનમની ટીકા કરવી અને બીજી બાજુ ખાનમની રમતમાં મુખ્ય ભાગ ભજવવો આ બધા પ્રસંગોની પાછળ આકાર થતી લાગણીઓ ઊર્મિઓની લહેરો લેખક આબાદ રીતે નવલકથામાં દર્શાવે છે.

ભાષાશૈલીની દૃષ્ટિએ પણ ‘ઉમરાવજાન અદા’ ઉર્દૂની સફળ નવલકથાઓ પૈકી એક છે. એમાં સરશારના ફસાન એ આઝાદની જેમ આલંકારિક શૈલી છે. પ્રાસબદ્ધ શબ્દ નથી મિર્ઝા રુસ્વાએ આ નવલકથાની કથાવસ્તુ ઉમરાવજાનના મોઢે કહેવડાવી શૈલીમાં નારીની ભાષાની મૃદુતા ને સહજતા આણ્યા છે. આ રંગમયતા આલંકારિક ભાષામાંથી આવતી નથી પરંતુ તેની વાતચીતની ઢબ અને સહજતાથી જન્મે છે. લખનૌની બોલચાલમાં પ્રચલિત એવા અનેક રૂઢિપ્રયોગો અને શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. શૈલીનું સૌંદર્ય એમાં છે કે ગદ્યની સાદગી અને સહજતા જળવાય રહે છે.

નવલકથાના સ્થળકાળની પ્રક્રિયામાં લેખકે લખનવી સંસ્કૃતિની ભૂમિકામાં જ રજૂ થઈ છે અને લખનવી સંસ્કૃતિ એવા યુગની લીધી છે. જેમાં મૂલ્યો અંગેના ખ્યાલોમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. ડાકુઓનો ત્રાસ પ્રાચીનકાળના નવાબોની વેશ્યા પરસ્તી પ્રેમ અને સવિશેષ એ યુગના સમાજના જીવંત શબ્દચિત્રો પ્રસ્તુત નવલકથામાં અહીંતહીં વેરાયેલા જોવા મળે છે. લખનૌમાં થયેલી ૧૮૫૦ની કાન્તિનો સંદર્ભ પણ અહીંતહીં જોવા મળે છે. કાનપુર, લખનવ, ફૈઝાબાદ જેવા સ્થળોમાં નવલકથાની નાયિકાનું સ્થળાંતર થયા કરે છે.

ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મેલી કન્યા પોતાના કોઈ વાંક વગર સમગ્ર સામાજિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે એક બદતર જીવનનો ભોગ બને છે. એની દુઃખદ આપવિતીનો ઇતિહાસ દુર્ભાગ્યને ભેટતી આવી અનેક નારીના જીવનને પ્રતિનિધિ રૂપ રજૂ કરે છે. લેખકે અપહૃત થયેલી અને વેશ્યાગૃહે વંચાયેલી અમીરન ઉમરાવજાનની આપવિતી દ્વારા આ જ સંદેશ-વિચારને વહેતો મૂક્યો છે. ભારતીય સામાજિક એક આવૃત્ત ખૂણાને શિષ્ટ અને સંયમિત ભાષામાં પ્રકાશિત કરતી ઉમરાવજાનની અદા ભારતીય કથાસાહિત્યની એક ચિરસ્મરણીય નવલકથા તરીકે નોંધપાત્ર બની રહે છે. આ નવલકથામાંથી તેનું ફિલ્માંકન પણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ ઉમરાવજાન અદાનું પણ ભારતીય નારીમાં એક નોખી જ ભાત ઉપસાવતું પાત્ર નવલકથામાં સુપેરે ઉભરી આવ્યું છે.

❖ ‘પત્તાનો મહેલ’ – શ્રીમતિ મુખ્યાળ રંગનાયકમ્મા, અનુ.ભારતી

વૈદ્ય :

તેલુગુ નવલકથાનો પ્રારંભ ઈ.સ.૧૮૭૮માં કંદુકુરિવીરે શલિંગમ્ની રચના ‘રાજશેખર ચરિતમ્’થી થયો ગણાય છે. આજના તેલુગુ નવલકથા સાહિત્યમાં મહત્ત્વનું અર્પણ લેખિકાઓ દ્વારા થઈ રહ્યું છે. સામાજિક જીવનની આંટીઘૂંટીઓનો પરિચય આપવા ઉપરાંત સ્ત્રીઓ સામાન્ય વ્યવહારબુદ્ધિથી પણ આ બધામાંથી કેવા ઉકેલ શોધી કાઢે છે એનું નિરૂપણ આ લેખિકાઓ કરે છે. નવી પેઢીની તેલુગુ નવલકથા લેખિકાઓમાં શ્રીમતિ મુખ્યાળ રંગનાયકમ્માનું નામ જાણીતું છે. એમની પ્રથમ નવલકથા ‘કૃષ્ણવેણી’ છેક ૧૯૬૨માં પ્રગટ થઈ હતી અને લગભગ આજ અરસામાં ‘આંધ્રપ્રભા’ નામના એક જાણીતા તેલુગુ સાપ્તાહિકમાં ‘પેકમેડલું’ ‘પત્તાનો મહેલ’ હપ્તાવાર પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ‘પેક મેડલું’ની નાયિકા ભાનુમતી ‘કૃષ્ણવેલી’ જેમ જ દામ્પત્યજીવનની નિષ્ફળતાઓનો સામનો કરે છે. એક લેખિકા તરીકે શ્રીમતિ રંગનાયકમ્માની નવલકથાઓમાં દેખાતી સ્ત્રીના ગૌરવને પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને સ્ત્રી જીવનના પ્રશ્નો ઉચિત સંદર્ભમાં સમજી એમનું નિરાકરણ શોધવાની

ઘગશ આ નવલકથામાં પણ દેખાય છે. તેલુગુ નવલકથા સાહિત્યમાં અત્યારે વહી રહેલાં પ્રવાહોનો આછો પાતળો ખ્યાલ આ નવલકથા ઉપરથી આવે છે.

‘પત્તાનો મહેલ’ આજકાલની તેલુગુ ભાષાની નવલકથાના ક્ષેત્રની ખ્યાતનામ લેખિકા શ્રીમતિ મુખ્યાળ રંગનાયકમ્માની સુપ્રસિદ્ધ રચના છે. આ નવલકથામાં નારીમાનસના નવોન્મેષનું સંશકત સહજ અને સજાગ ચિત્ર મળે છે. નવલકથાની નાયિકા ભાનુમતી સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતી સ્ત્રી છે. જે પરિસ્થિતિ સમજે તો છે પણ આ પરિસ્થિતિ સાથે બાંધછોડ કરવા નથી માગતી પોતાના કૌટુંબિક જીવનમાં જે અશાંતિ ફેલાયેલી છે. તેના પર ઢાંકપિછોડો કરીને નિષ્ઠાનો ખોટો દંભ કરવા માંગતી નથી. પુરુષત્વના મોહમાં ફસાયેલા પતિના ચરણોમાં મૂક સમર્પણ કરતી અબળા બનવાનો વિચાર તેને સહ્ય નથી. યૌવનના પ્રાદુર્ભાવ સમયે એણે જે આશાઓ સેવી હતી. તેને વાસ્તવિક જીવનમાં વિચ્છિન્ન થતી જોઈને એના મનમાં વિક્ષોભનો વંટોળ ઊઠે છે અંતે એ પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના નાના બાળકને પણ છોડીને પોતાના પતિ, કુટુંબ અને સંસારની સહાય માટે વિદાઈ લઈ લે છે. સમાજની સીમાઓમાંથી દબાયેલી નારીનું વિહવળ અને વિક્ષુબ્ધ હૃદય જાતે જાગ્રત થઈને પુરુષની આંખ ઉઘાડવા માટે પોતાનો અંત આણે છે.

ભાનુમતિ એક એવી કથાનાયિકા છે કે જેને પોતાના ભવિષ્ય માટે જે સ્વપ્નાઓ જોયા હતા તે સ્વપ્નાઓ તેના ભવિષ્યમાં ખરેખર બનતા નથી અને લગ્ન પછીની દરેક વર્તમાન ક્ષણ મૂક બની સહ્યે જાય છે પણ અહીં સહનશીલતાની પણ એક હદ વટાવી નાયિકા ભાનુમતિને આપણી સમક્ષ લેખિકાએ રજૂ કરી છે. આજના ૨૧મી સદીના આધુનિક સમયમાં પણ અત્યારે હાલની પરિસ્થિતિઓમાં ઘણી બધી સ્ત્રીઓ ભાનુમતિ જેવી યાતનાઓ ભોગવતી હોય છે અને મૂક બની બધું સહન કર્યું જતી હોય છે. ભાનુમતિએ જે પતાનો મહેલ બનાવ્યો હતો તે એક જ ક્ષણમાં પડી જાય છે અને તેના સ્વપ્નાઓ સાથે તૂટી જાય છે. ભાનુમતિ આ વિશે કહે છે : **“જ્યારે કોઈ છોકરી કોઈની પત્ની બને છે ત્યારે એના પ્રત્યે કેટલો ન્યાય થાય છે. એનો વિચાર કેટલા લોકો કરે છે ? એ વ્યક્તિને પોતાના અલગ**

વિચારો હોય છે. સિદ્ધાંત હોય છે અને સહુથી મહત્વની વાત તો એ છે કે એનેય સ્વતંત્ર ઈચ્છાશક્તિ હોય છે. આ વસ્તુ માપ કરવાવાળા લોકો કેટલા?”^{૪૪}

‘પેક મેડલ’ (પત્તાનો મહેલ)ની નાયિકા ભાનુમતિ સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતી સ્ત્રી છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં જ તે પતિ રાજશેખરમ્નું ઘર છોડી ચાલી જાય છે. પરિસ્થિતિ સમજતી હોવા છતાં પણ પરિસ્થિતિ સાથે બાંધછોડ કરવાનો તે ઈન્કાર કરી દે છે. કૌટુંબિક જીવનમાં ફેલાયેલા અશાંતિના દાવાનળ ઉપર તે ટાહું પાણી છાંટી નિષ્ઠાનો ખોટો દંભ નથી કરવા માંગતી. પૌરુષત્વની મમતમાં પડેલા પતિને મૂક સમર્પણ કરતી અબળા બનવાનો વિચાર તે સહન કરી શકે તેમ નથી. યુવાનીમાં સેવેલા સ્વપ્નાઓ એકાએક છિન્નભિન્ન થતા જોઈ તેના મનમાં વિદ્રોહનો સૂર બળવત્તર બનતો જાય છે અને તે પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના પુત્ર બિટ્ટુને પણ છોડીને પતિ, ભાઈ, કુટુંબ, સંસાર સૌ કોઈની પરવા કર્યા વિના આ સંસારમાંથી સદાઈને માટે વિદાઈ લઈ લે છે. આને પરાકાષ્ઠા કહીએ તો તે નવલકથાની મધ્યમાં કે અંતે આવવાને બદલે નવલકથાની શરૂઆતમાં એના પહેલા પરિચ્છેદમાં જ આવે છે. ભાનુ ઘર છોડી જાય છે અને એનો પતિ રાજશેખરમ્ ભાનુના ચાલ્યા જવાના ખબર ભાનુના નવલકથાકારે ભાનુને એના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને એના ભાઈના ભૂતકાળનાં સંસ્મરણોમાંથી બેઠું કર્યું છે. પુત્ર બિટ્ટુને ઉદયને એની અંતિમ ક્ષણોમાં ભાનુમતિ લખે છે :
“વર્તમાન સામાજિક જીવનને યોગ્ય નથી. પુરુષની અધિકારની અનુચિત લાલસા સામે હું માથું નમાવી શકું એમ નથી. મારા જીવનની વિવશતાનો હું સ્વીકાર કરી શકું એમ નથી. એટલે હું મારી જાતને અલગ કરી રહી છું ફરી ક્યારેક અનેક પેઢી-પેઢી જ્યારે સ્ત્રીને પુરુષનો આદર પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે પતિ-પત્ની વચ્ચે પ્રેમની ભાવના પેદા થશે, જ્યારે આ લોકોની અધિકારની પિપાસા શાંત થઈ જશે. જ્યારે રૂઢિવાદી રક્તનું આખરી ટીપું પણ સુકાઈને વાયુમંડળમાં વિલીન થઈ જશે, જ્યારે પોતાનું-પારકું અને નાના મોટાની ભાવના દૂર હશે, જ્યારે દરેક ઘર શાંતિનું ધામ બનશે. એને દરેક સ્ત્રીનું હૃદય પ્રસન્નતા અનુભવશે. પ્રસન્નતાનું નિવાસસ્થાન બનશે અને જ્યારે તે મનુષ્ય બનીને જીવી શકશે ત્યારે હું ફરી સ્ત્રી

તો જન્મ લેવા ઈચ્છું છું. આ બધું પ્રાપ્ત કરવા તારા જેવા લાખો પુત્રોએ પ્રયાસ કરવો પડશે. જરૂર પડે તો રાજીખુશીથી પ્રાણ પણ અર્પિત કરવા પડશે.”^{૪૫}

ભાનુમાં વિવશતા અને વિહવળતા જાણતી આધુનિક નારીનું સજીવ ચિત્રણ ભાનુમતિના પાત્રમાં મળે છે. દરેક નારીની આશા—આકાંક્ષાઓ સહજ અભિલાષાઓ અને પોતાના અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વના વિકાસની લાલસા સમજવાને અસમર્થ પુરુષ જાતિનું પ્રતીક છે. ભાનુમતિનો પતિ રાજશેખરમ્ વાસ્તવિકતા તો પોતાની કલ્પનાથી તદ્દન સાવ જુદી જ છે એ જોઈને ભાનુમતિનું મન ઉદ્વેગ અનુભવે છે તેના મનના આવેગોને ડગલે ને પગલે મર્યાદિત અને નિયંત્રિત કરવાના પ્રયાસ તેનો ભાઈ કેશવરાવ કરે છે. રાજશેખરમ્ અને કેશવરાવ બન્ને સાવ તદ્દન ભિન્ન પુરુષ સ્વભાવના પ્રતીક છે. રાજશેખરમ્નો નિષ્ક્રુર વ્યવહાર અને તેનું વર્તન જોઈએ તો : “હજી તો માંડ લગ્નને થોડા દિવસ થયા હશે. ત્યાં તેઓ એક યા બીજા બહાને ભાનુને બોલાવી—બોલાવીને કામ ચીંધવા માંડ્યા. ક્યારેક કહેશે દાંતીઓ લઈ આવ. ક્યારેક કહેશે અહીંથી ખમીસ લાવી આપ અને ક્યારેક તો કહેશે બૂટ સાફ કરી આપ. ભાનુને એમની આજ્ઞાઓનું અક્ષરસઃ પાલન કરતા શરમ લાગતી હતી. ક્યારેક કોઈ ભૂલ થઈ જાય કે કામમાં વાર લાગે તો અઘીરા થઈને તેઓ ધૂંઆપુંઆ થઈ જતા અને ભાનુનો પ્રસન્ન ચહેરો નિસ્તેજ થઈ જતો.”^{૪૬} આમ છતાં ભાનુમતિમાં પોતાના ભાઈના આધારે જીવવાની આશા અને ઉત્સાહ રહે છે પણ ભાઈનો સ્નેહ ગમે તેવો હોય તો પણ શું? પણ પતિનો પ્રેમ લેશમાત્ર નથી તેના પતિને ફક્તને ફક્ત પત્તાની રમત જ દેખાતી હોય છે. રાત—દિવસ તે તેમાંજ રચ્યો પચ્યો રહે છે. વાર—તહેવાર તે તેના માટે એક પત્તાની રમત રમવા માટેના ઉત્સવો છે. તે પોતાની પત્ની અને બાળકને આખી કૃતિ પૂરી થઈ જાય ત્યાં સુધીમાં તેના પુત્ર બિટ્ટુને ક્યારેય પ્રેમથી બોલાવ્યો નથી કે તેની સાથે સ્નેહપૂર્વકનું વર્તન કર્યું નથી. આ બધું જ ભાનુમતિ મૂક અને વાચાળ બનીને બધું સહન કર્યું જાય છે અને બિટ્ટુને માતા અને પિતા બન્નેનો પ્રેમ ભાનુમતિ જ પૂરો પાડે છે. અંતે ભાનુમતિ પોતાના ભાઈના આધારે જ જીવન જીવવાની આશા અને ઉત્સાહ રાખે છે પણ ભાઈનો સ્નેહ ગમે તેટલો

ઉદાત્ત અને ઊર્જસ્થલ હોય તો પણ શું? એ સ્નેહ ભાનુમતિના જીવનને સહારો જ આપવાને સમર્થ છે. જીવન નહિ નિષ્કરુણ અને નિરસ જીવનમાં ભાનુમતિના કોમળ પ્રાણ સહજ રીતે લુપ્ત થઈ જાય છે અને નવલકથાને અંતે રાજશેખરમ્ની આંખો પણ ઠોકર લાગતા ઊઘડી જાય છે પણ હાથે કરીને ગુમાવેલા પ્રાણ સાથે ભગ્નપ્રેમ પણ સદા માટે જીવનથી અળગો થઈ ચૂક્યો હોય છે.

ભાનુમતિ તેના પુત્ર બિટ્ટુને શિખામણ આપતા પત્રમાં લખે છે કે “આજની સ્ત્રી જે ન્યાયથી વંચિત રહી છે એ મેળવવાનો અવસર ભાવી સ્ત્રીને પ્રદાન કરજે. આજની પગદંડીને તું ભવિષ્યનો રાજ્યપથ બતાવજે ત્યારે તું સુધારક કહેવાને યોગ્ય બનીશ.”^{૪૭} ભાનુમતિની આવી મનોવૃત્તિ આત્મસમર્પણ જ હોઈ શકે એવું આપણને લાગતું નથી. ભાનુમતિએ પસંદ કરેલો વિકલ્પ એને માટે અનિવાર્ય હોવાની છાપ પાડતો નથી. જો કે આ માટેના કારણો લેખિકાએ ભાનુમતિ પાસે અપાવ્યા છે. પોતે લીધેલા નિર્ણય બદલ માફ કરવાનું કહેતી ભાનુમતિ પુત્રને ઉદ્દેશીને લખે છે : “બિટ્ટુ તારી મા હવે... નહિ રહે, તું ઊઠીને રોઈશ. તારું અબૂધ મન તરફડશે. સહુના ચહેરામાં પોતાની માની રૂપરેખાની શોધ તું કરીશ. ક્યાંય માને નહિ જો એટલે જેમ-જેમ દિવસો વિતતા જશે તેમ તેમ તારું કોમળ હૃદય માને મેળવવા માટે તલસાદ અનુભવશે. તું રોવા માંડીશ મને ખબર છે. તારા નાનકડા દિલને હું આ મૂક વેદનાથી વ્યાકુળ બનાવી રહી છું. એને માટે તું મને માફ કરીશ, બિટ્ટુ ? તું જ વિચાર કર પગમાં કાંટો વાગે છે તો પણ ચીસ પાડી ઊઠીએ છીએ. આટલી સાવચેતીથી આપણે જે શરીરની સંભાળ રાખીએ છીએ. એની પરવા કર્યા વિના પોતાના જ હાથે એને આગ લગાડીને બાળી દેવા, સમુદ્રની પાસે જઈને એના તરંગમાં પોતાની જાતને વહાવી દેવા, પોતાના હાથે ગળે દોરડું બાંધીને પ્રાણ છોડવા અને પોતાના જીવનને પોતે જુગુપ્સાથી ભાવનાથી જોવા એ પાછળ કારણ પણ બહુ બળવાન હોવું જોઈએ. આ વાતની તું કલ્પના કરી શકીશ તો તું મને જરૂર માફ કરીશ. બિટ્ટુ તું માને માફ કરીશ ?”^{૪૮}

ભાનુમતિ પાસે કારણો અપાવા જતા લેખિકા વાગ્મિતામાં સરી પડે છે ! ભાનુમતિ સમર્પણ કરતી નથી અને વિદ્રોહનો સૂર જગાવે છે એ ખરું ? પણ આ વિદ્રોહનો સૂર આખરે તો એની પલાયન વૃત્તિને પોષક બનાવીને અટકી જતો હોય એવી છાપ પાડે છે. આખી નવલકથા એટલી સુગઠિત છે કે જાણે એક શ્વાસે આખી વાત કહી દેવામાં આવી હોય એવું લાગે છે. ભાનુમતિની કરુણ કથનીના આધાર પર ભાનુમતિની જ વાત સાંભળવા મળે છે. તે છતાં સહૃદય વાચકના મનમાં આગળની વાત સાંભળવાની ઉત્સુકતા જળવાઈ રહે છે. ભાનુમતિના ભાઈ કેશવરાવની જેમ વાચક પણ કદાચ ભૂખ તરસ ભૂલીને તેની કરુણ કથની સાંભળવા તત્પર થઈ જશે. લેખિકાએ કથાકથન કે કથોપકથનમાં કયાંય જરા પણ બિનજરૂરી વિસ્તાર દેખાવ્યો નથી અને પહેલેથી લઈ છેલ્લે સુધી વાચકનો રસ જળવાઈ રહે છે.

મહેલની આંટીઘૂંટીઓમા ભાનુનું કોડભર્યું જીવન ક્યાં અટવાઈ જાય છે એની પણ ખબર રહેતી નથી. પત્તા રમવામાં અતી શોખીન રાજશેખરમ્ એક ઘડીમાં તો આગલી રાતે ઘડેલો બહાર જવાનો પ્રોગ્રામ ધૂળધાણી કરી નાખે છે અને મિત્રો સાથે પત્તા રમવા ચાલી નીકળે છે. સવારે ત્રણ વાગે ઊઠીને ભાનુએ તૈયાર કરેલો પતિનો મનગમતો આમલી-ભાતનો નાસ્તો એમનો એમ રહે છે. સવારમાં ઊઠતા વેત જ કોઈ મિત્રના આગમન માત્રથી ગઈ રાતે ઘડી કાઢેલા કાર્યક્રમ વિશે જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય એમ રાજશેખરમ્ હુકમ કરે છે : **“ભાનુ મારાં કપડા કાઢી રાખ. કદાચ બપોરે હું જમવા નહીં આવું. જોજે, મોજા મેલા થઈ ગયા હોય તો મોજાય બદલી આપજે.”**^{૪૯} આમ જાત-જાતના હુકમો છોડતા રાજશેખરમ્ પત્નીની લાગણીનો જરા સરખો પણ વિચાર કરતો નથી.

રાજશેખરમે પોતાની મેળે પર્યટનનો કાર્યક્રમ ઘડ્યો. અડધી રાત્રે ઊઠીને ભાનુએ બધી તૈયારી કરી છેવટે બધું છોડીને તે સાહેબ ક્યાં તો કહે પત્તા રમવા. કેશવરાવના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેને થયું ભાનુ આ રમત સહી લે છે. એ માણસ સાથે કામ નિભાવે

છે. ભાનુને જે કેટલીક ચીજો પ્રત્યે ઘૃણા છે તેમા પત્તાની રમત પણ આવી જાય છે. ભાનુએ કેશવરાવને એકવાર કહું હતું કે : “કોઈ પુરુષને પત્તાનો શોખ હોય તો તે ચલાવી લેવાની ક્ષમતા કોઈ સ્ત્રીમાં ન હોવી જોઈએ.”^{૫૦}

ભાનુમતિની લાગણીઓ આંકાક્ષાઓ અભિલાષાઓ અને એના વ્યક્તિત્વની એકાદ રેખા ભાનુમતિએ મનમાં ઘડી રાખેલા કોડભર્યા સ્વપ્નોનો મેળવ કેમ બેસાડવો ? સ્વપ્નોના મહેલનો રોજબરોજના જીવનમાં જોવા મળતા આ પત્તાના મહેલ સાથે કેમ તાળો મેળવવો ? એ ભાનુમતિની મથામણ છે. એ મથામણમાંથી કોઈ નક્કર ઉકેલ મળવાને બદલે ભાનુમતિને મળે છે અપાર નિરાશા અને એ નિરાશા માંડ માંડ ટકી રહેલા ભાનુમતિ-રાજશેખરમ્ના આ પત્તાના મહેલને પણ આગ લગાડી દે છે.

પતનની ખીણમાં પડેલો રાજશેખરમ્ કલ્પનામાં વિહાર કરતી ભાનુમતિ અને વાસ્તવિકતાની ભૂમિ ઉપર ઊભેલો તેનો ભાઈ કેશવરાવ એ આ નવલકથાના મહત્વના પાત્રો છે. ભાનુ એના ભાઈ કેશવરાવ આગળ જેટલું દિલ ખોલી શકી છે. એટલું કદીપણ પતિ રાજશેખરમ્ આગળ ખોલી શકી નથી અને એ ભાનુમતિના જીવનની કરુણતા છે.

આખી કૃતિ એટલી સુગઠિત છે કે જાણે એક શ્વાસે આખી વાત કહી દેવામાં આવી હોય એવું લાગે છે. ભાનુમતિની કરુણ કથનીના આધાર પર આખી નવલકથા રચાઈ છે અને તેમાં મોટોભાગે ભાનુમતિની જ વાત સાંભળવા મળે છે. લેખિકાએ આખીય કથા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં કેશવરામ પાસે કહેવડાવીને ભાનુમતિને વ્યક્ત થવાને સમજવા માટે કેટલાંક છૂટાછવાયા પ્રસંગો ઉપરાંત કેશવરાવને એકાએક મળી આવતી અલબત્ત ચિટ્ટીઓ પણ લેખિકાએ હાજર કરી છે.... ભાનુમતિના ભાઈ કેશવરાવની જેમ વાચક પણ કદાચ ભૂખતરસ ભૂલીને તેની કરુણ કથની સાંભળવા તત્પર થઈ જશે. કથાકથન કે કથોપકથનમાં ક્યાંય જરા પણ બિનજરૂરી વાત દેખાતી નથી.

નવલકથાના અંતમાં કેશવરાવ ભાનુમતિને ઉદ્દેશીને કહેતો હોય તેમ કહે છે કે :

“મારા બનેલી બદલાઈ ગયા ? એવો પ્રશ્ન વધેલી દાઢી અને ફાટેલા જૂના પુરાણાં કપડામાં ભિખારી જેવો લાગે છે. આંખો અંદર ઘસી ગઈ છે. એનું મન એ વિચારના તળે દબાઈ રહ્યું છે કે એ હવે એને સત્યનો બોધ થઈ રહ્યો છે. એ એકીટશે પોતાના દીકરાને જોઈ રહ્યો હતો. જાણે બીજા કોઈની સામે આંખ ઉઠાવીને જોવાની તેની હિંમત ન પડતી હોય. એની આંખોમાં પશ્ચાતાપની સાચી ભાવના છે. આ સત્ય છે ? ભાનુ હોત તો એની પર વિશ્વાસ કરત?”

રાજશેખરમ્નું આ પરિવર્તન બહુ વહેલું આવ્યું હોત તો સારું હોત તો ભાનુમતિ એ જ પગલુભર્યું એ ક્યારેય ન ભરત પણ તેના ગયા પછી જ રાજશેખરમ્ને ખરેખર પોતાની વાસ્તવિકતાનો અહેસાસ થાય છે. આમ રાજશેખરમ્નો પત્તાનો શોખ તેના આખા જીવનને બરબાદ કરી મૂકે છે. જે સમય વહી ગયો તે હવે ક્યારેય પાછો આવવાનો નથી. કેશવરાવ અંતમાં તે મનોમન પ્રશ્ન પૂછે છે કે : “તો પછી ભાનુ ને જીવનમાં પરાજયોનો જ સામનો શા માટે કરવો પડ્યો ? જીવનમાં ડગલે ને પગલે એને કરુણાનો જ સાક્ષાત્કાર શા માટે થયો ? ભાનુએ જે મહેલો રચ્યા એ સર્વે જોવામાં સુંદર હોવા છતાં વાસ્તવમાં પત્તાના મહેલ કેમ બન્યા? એને પોતાનું દુર્ભાગ્ય કે પ્રારબ્ધ કે કર્મનું ફળ સમજીને સંતોષ માનવાની કેમ જરૂર પડી ? ”^{૫૧} આ સવાલનો જવાબ પણ એને મળે છે. “ભાનુએ ભારત વર્ષમાં સ્ત્રીનો જન્મ લીધો એટલે.”^{૫૨} આ સવાલો અને તેનો જવાબ આજની ભારતીય નારી માટે અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આજની નારી પ્રબુદ્ધ છે. જાગ્રત છે અબોધ નથી પુરુષની જેમ એ પણ દરેક રીતે કુશળ છે. પુરુષની છાયા બનીને ચાલવાવાળી અબળા નથી. એ સહુનું સાંભળવા સાથે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની પણ શક્તિ ધરાવે છે. થોડાઘણા લોકો એને માટે યાદ રાખે છે. તેમ એની પોતાની કંઈક ચાહના છે. ધર્મ, અર્થ, કામ સર્વક્ષેત્રમાં એ પુરુષની સહચરી છે. અનુચરી નથી. પત્તાના મહેલ નવલમાં લેખિકાએ દામ્પત્ય જીવનની નિષ્ફળતાનું ચિત્રણ જ વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. ‘પેક મેડલુ’ (પત્તાનો મહેલ)માં આ પ્રવૃત્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગઈ છે.

નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ જોઈએ તો બહુ જ અલ્પપ્રમાણમાં લેખિકાએ પાત્રોને કૃતિમા સમાવેલા છે. નવલકથામાં મુખ્ય નાયિકા ભાનુમતિના પાત્ર સિવાય તેનો ભાઈ કેશવરાવ અને તેનો પતિ રાજશેખરમ્ આ ત્રિકોણ પરિમાણોમાં જ આખી કૃતિની કથની કહેવામાં આવી છે. એક દિવસ ભાનુમતિ વાર્તા લખે છે. ત્યારે તેનો પતિ રાજશેખરમ્ પૂછે કે કઈ વાર્તા ત્યારે ભાનુમતિ જવાબ આપે છે કે : **“પતાની રમતમાં મસ્ત પુરુષને માટે તલસતી સ્ત્રીની કુરુણ કથની.”**^{૪૩} ભારતીય ભાષાઓમાં કમથી કમ હિન્દી ભાષામાં આ લાક્ષણિકતા એટલી પ્રચુર માત્રામાં નથી જોવા મળતી જેટલી તેલુગુમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક રીતે વિચારીએ તો આ એક સારું લક્ષણ છે. સામાજિક જીવનની અતિરેક જટિલતાનો સ્ત્રીઓને સાધારણ રીતે જેટલો પરિચય હોય છે. એટલો પુરુષોને નથી હોતો. સુકોમળ ભાવોની મધુર અભિવ્યક્તિ પણ સ્ત્રીઓને માટે વધુ સહજ અને સ્વાયત કળા બની રહે છે. લગભગ મોટાભાગની કૃતિઓમાં દામ્પત્ય જીવનની નિષ્ફળતાનું ચિત્રણ જ વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. ‘પત્તાના મહેલ’માં આ પ્રવૃત્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગઈ છે. લેખિકાએ તેલુગુ ભાષાનો બહુ જ સરળ અને સાદી ભાષામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ‘પેક મેડલુ’ના અનુવાદક ભારતી વૈદ્ય તેને ગુજરાતીમાં સુપેરે ઉતારી આપી છે. આખી કૃતિ વાંચક એક શ્વાસે જ એક બેઠકે બેસીને વાંચી જાય તે પ્રકારની આ કૃતિ છે. સ્થળકાળનું મહત્ત્વ પણ લેખિકાએ તમિલની આસપાસના ગામડાઓનું જ લીધું છે અને ત્યાંનાં જ રીતરિવાજ, રહેણીકરણી, ખાણીપીણી કૃતિમાં આલેખેલી છે.

આમ, ભારતીય નવલકથામાં ‘પત્તાના મહેલ’નું સ્થાન કાયમ માટે અવિસ્મરણીય રહેશે. ભાનુમતિમાં લેખિકાએ એક ભારતીય નારીની નોખી જ ભાત પાડતી છબિ આલેખેલી છે. ભાનુમતિ તેના પતિ સામે કોઈ વિદ્રોહ કરતી નથી પણ પોતાની જાત સાથે સમાધાન કરી લે છે. આમ કૃતિમાં ભાનુમતિની સહનશક્તિની પરાકાષ્ટા બતાવી છે અને તે જ તેની ઉત્કૃષ્ટતાનું ઘોતક બની રહે છે.

❖ Fasting-Festing - અનિતા દેસાઈ

અનિતા દેસાઈના માતા જનેન તથા પિતા બેંગોલી હતા. તેનો ઉછેર વિવિધ ભાષાઓ અને બોલીઓને સાંભળીને થયો હતો. જેમકે હિન્દી, બેંગોલી, ઉર્દૂ અને પછી અંગ્રેજી પણ બહુ જ નાની ઉંમરમાં તેને વાર્તાઓ લખવાનું શરૂ કરી દીધેલું. દિલ્હી યુનિ.માં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ફિલોસોફર, એવા શ્રીમાન અશ્વિન દેસાઈ સાથે પ્રભુતામાં પગલા પાડ્યા બાદ કારકિર્દીની શરૂઆતમાં થોડી નિરાશા સાંપડ્યા પછી તેની અમુક નવલકથાઓ ભારત અને અમેરિકામાં પબ્લિશ થઈ. ઘણા પ્રયત્નો અને અથાગ પરિશ્રમ પછી તેમની એક નવલકથા “Cry the Peacock” (કાય ધ પીકોક) ૧૯૬૩માં અમેરિકામાં પબ્લિશ થઈ. અત્યાર સુધીમાં તેમની કુલ ૧૭ નવલકથાઓ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે જેમાં “Incystody” (ઈન કસ્ટડી) ૧૯૯૩માં સ્કીન પ્લે તરીકે તરતી થઈ તે ઉપરાંત તેમની ટૂંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ પણ પ્રકાશિત થયો. અમેરિકાની જુદી-જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં ટીચીંગ-રાઈટીંગના વર્કશોપ અટેન્ડ કર્યા તેમની ઘણી નવલકથા ભારતીય પૃષ્ઠભૂમિ પર લખવાથી અને રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રસિદ્ધ પામી. તેમની બીજી નવલકથા ‘બોમગાર્ટરનું મુંબઈ’ (૧૯૮૯)માં એક જર્મન નિરાશ્રિત યહૂદી એની ભારતીય નાગરિકતા હોવા છતાં જીવનના છેલ્લા વર્ષો મુંબઈની કોઈ ચાલમાં બિલાડીઓ વચ્ચે ગુજારી રહ્યો છે. તો અનિતા દેસાઈની નવલકથા ‘પર્વત પર અગ્નિ’ (૧૯૭૭)માં સંતાનોથી ઉપેક્ષિત એકલું જીવન ગાળતી મહિલા પોતાના સંગાથી પર થતા બળાત્કારથી ભયભીત બની ગઈ છે. આમ અનિતા દેસાઈની નવલકથાઓમાં જીવનના હાંસિયા પર રહેલા ઉપેક્ષિત, ભુલાયેલાં હારેલાં, થાકેલાં પાત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અનિતા દેસાઈની નવલકથાકાર તરીકે વિગતોને ઝડપી લેનારી એની સૂઝભરી દષ્ટિ.

બ્રિટીશરોના ગયા પછીના અને આધુનિક જીવન પછીના પ્રશ્નોનું એમાં ભાગ્યે જ નિરૂપણ છે. સૂર્ય અને આકાશ સાથેની ધૂળ અને ગરમી સાથેની મધ્યભારતની જીવનશૈલીનું

એમાં પ્રતિબિંબ છે. અનિતા દેસાઈના નારીવાદનું ઝનૂન નથી પણ નારીઓના શોષણ અને એમના પર થતી સખ્તાઈ બાબતમાં તીવ્ર લાગણી ડોકાયા વગર રહેતી નથી. તેવી જ તેમની નવલકથા ‘ઉપવાસ/ઉજાણી’માં જોઈએ તો નવલકથાની શરૂઆત ૧૯૭૦ના પૂર્વાધમાં ભારતના એક નાના સરખા ગામડામાં એક ભારતીય પ્રણાલી ગત કુટુંબમાં ઉમા અને તેની નાની બહેન અરુણાનો ઉછેર થઈ રહ્યો છે. તેઓના માતા-પિતા આ બન્ને પુત્રીઓનો ઉછેર સામાજિક પ્રણાલીગત તેમજ નારી સશક્તિકરણને ધ્યાનમાં રાખી તેઓના ભવિષ્યને ઘડી રહ્યા છે. ઉમા એક બાજુ પોતાની પ્રથામાં અને ઘરેલું કુશળતા કેળવવામાં રસ લે છે તો બીજી તરફ અભ્યાસમાં પણ ઋચિ ધરાવે છે. ઉમાના માતા-પિતા બન્ને ઉમાના ઉછેરને લઈ થોડા નિરૂત્સાહી છે. પિતા એક સરકારી જજ છે અને ઘરમાં દરેક વ્યક્તિ પર અને તેની સ્વતંત્રતા પર સરમુખ્યત્યારશાહી હોઈ એ નિરર્થક આહૂમ વાળુ જીવન વ્યતિત કરે છે તેમજ ઉમાની મતા પણ આવા વ્યક્તિની પત્ની હોવાનું ગર્વ મહેસૂસ કરે છે તેમજ ઘરમાં દરેક કામમાં તેની માતા તેના પિતાને મદદ કરે છે. “તેના પિતાનું પાત્ર તેની માતા પર આધિપત્ય દર્શાવતું પાત્ર હતું. દરેક બાળક તેના બાળપણમાં નિર્દોષ હોય છે. તે તેની જરૂરિયાતોને વિશે તેના માતા-પિતાને કહી શકતું નથી.”^{૫૪}

વકીલ દંપતીને ત્યાં પ્રૌઢ વયે બે કન્યાઓ પછી પુત્રનો જન્મ થાય છે. મોટી દીકરી ઉમાને તેનો આઘાત લાગે છે. અરુણાના જન્મ પછી તેના માતા-પિતા એવું ઈચ્છતા કે ઉમા અભ્યાસ છોડીને અરુણાની સારસંભાળ લે. ઉમા કોન્વેન્ટ સ્કૂલ જાય છે એ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ મધર એગ્નિસને વળગીને રહે છે. તે મધર એગ્નિસને વિનંતી કરે છે કે તે તેના માતા-પિતાને ફરી ભણવાનું કહે ત્યારે પોતાની પ્રથમ મુલાકાતમાં મધર તેને કહે છે કે તે તેને કોઈપણ પ્રકારની મદદ કરી શકે તેમ નથી તો બીજીબાજુ ઉમાની લગ્ન કરવાની ઉંમર પણ જતી જાય છે. જેમ જેમ સમય વીતે છે તેમ તેમ ઉમાને બદલે લોકો તેની નાની બહેન સાથે પરણવાનું વધારે પસંદ કરે છે. ઉમાને માટે બે વખત દહેજવાળા માણસોની વાત પણ આવે છે અને અંતે એક વૃદ્ધ તેની સાથે મેરેજ કરે છે અને પછી તરછોડી દે છે. તો બીજી

બાજુ અરુણા સાથે ઘણાં સંબંધની વાતો આવે છે પણ તે અરવિંદને પરણે છે. તે મુંબઈનો ધનાઢ્ય વ્યક્તિ હતો. અરુણાના ધામધૂમથી લગ્ન થયા પછી તે મુંબઈ જતી રહે છે. અને પછી તે તેના પિયર ભાગ્યે જ આવે છે જ્યારે તે પોતાના ગામ આવે છે ત્યારે તે બધાની સાથે અણછાજતું વર્તન કરે છે.

જ્યારે બીજી બાજુ ઉમાના માતા-પિતા અરુણને ભણવા માટે તમામ સગવડતા કરી આપે છે. શુષ્ક અને બંધિયાળ જીવન વ્યતિત કરતી ઉમા હંમેશા ઘરની પળોજણોથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મધર એગિના ધાર્મિક જીવન ઉપરાંત ઉમા પાસે માસી દર વર્ષે વારા પ્રમાણે આ પરિવારમાં આવીને રહેતા મીરા માસી દેશની વિવિધ ધાર્મિક જગ્યાઓ પર યાત્રા કરે છે. તે ઉમાના માતા-પિતાને ઉમાને પોતાના સાથે આશ્રમમાં રાખવા માટે સમજાવે છે. ત્યાં ઉમા મુક્તપણે ખુશીથી જીવન વ્યતિત કરે છે પણ ફરીવાર ઉમાના માતા-પિતા શત્રુને તથા ઉમાને પાછી તેડવા માટે મોકલે છે. અમુક સામાજિક કાર્યકર્તા સ્ત્રીઓ પણ ઉમાને તેમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

નવલકથાની શરૂઆત જેમ આધુનિક યુગમાં જે સામાન્ય માણસોની ઘેર થાય તેમ જ થાય છે. ઉમા એક અનમેરીડ જીવન વ્યતિત કરે છે. ભારતના કોઈ ગામડામાં ઉમા તેના માતા-પિતાની આજ્ઞાઓનું અને હુકમોનું પાલન કરે છે. શરૂ શરૂમાં તો તેના માતા-પિતા તેને શાંતિથી ઓર્ડર કરતા પણ પછી તો જીણી-જીણી નાની-નાની બાબતોમાં પણ તેના પર આધિપત્ય જમાવે છે. તેઓ હંમેશા તેના ભાઈ અરુણ કે જે અમેરિકાની યુનિ.માં અભ્યાસ કરે છે. તેને તેના વિશે સતત સલાહસૂચન કરે છે. તેઓ હંમેશા અરુણના સ્વેટર અને ચા-પાણી વિશે ચિંતા કરે છે. જ્યારે બીજી તરફ ઉમા પોતાની જીવન જરૂરિયાતની માત્ર વસ્તુ માટે પણ વલખા મારે છે. તેના માતા-પિતાને ઉમા વિશે જરા પણ લાગણી નથી.

ઉમા યાદ કરે છે કે તેની માતા લગ્ન પછી પણ કોઈ અલગ ઓળખાણ પામી ન હતી. તેના પિતા વકીલાત કરતા હતા અને તેની માતા પાડોશી સાથે પાના રમવામાં સમય

પસાર કરતી ઉમાના પિતાને પોતાના બધા શોખ જેમકે ટેનીસ રમી શકતા પણ તેની માતાને પોતાના શોખ પૂરા કરવાનો હક ન હતો. તેના પિતા હંમેશા દરેક ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ જીવન જીવતા એટલે કે સર્વોપરિતાવાળું જીવન જીવતા હતા. સામાન્ય રીતે લગ્ન થાય પછી પતિ તેની પત્ની માટે અર્ધાંગિની શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે પણ અહીં પતિ તેની પત્નીને માત્ર બાળકને જન્મ આપનાર કે એક મિકેનીક યંત્ર જ સમજે છે. તેથી અહીં પત્નીને એક અર્ધાંગિની સમજવાને બદલે માત્ર એક યંત્ર જ સમજે છે. જે તેની પ્રજોત્પતિ માટે જ ઉપયોગ થાય છે કે જ્યાં પ્રેમ અને રોમાન્સની કોઈ જગ્યા નથી. તેને કોઈ વાંચનનો શોખ નથી તે કદી સિનેમા જતી નથી.

ઉમા અને તેની માતા રોજ કસરત કરવા બાગમાં જાય છે. મા-દીકરી બન્ને બાગમાં વોકિંગ કરે છે. ઉમાને બાગમાં ચણા ખાવાનું મન થાય છે પણ તેના પિતાનું તેના પર અને તેની માતા પર સંપૂર્ણપણે આધિપત્ય હોય છે. તે તેની મરજી મુજબ ચણા પણ ખાઈ શકતી નથી.

નવલકથા પાછી ભૂતકાળમાં સરે છે ઉમા જ્યારે નાની હોય છે ત્યારે અરુણ તેની માતાના પેટમાં હોય છે પણ તેની માતાની ઉંમર વધારે હોવાથી તેની માતા હવે બાળક ઈચ્છતી નથી પણ તેના પિતા તેને બે પુત્રીઓ હોવાથી તે હવે એક પુત્ર ઝંખે છે. તેથી તેની માતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં તેને પુત્રને જન્મ આપવો પડે છે અને તેના માતા-પિતાના સંબંધોમાં પાછી નિયમિતતા આવે છે. ઉમા કોન્વેન્ટ સ્કૂલમાં ભણે છે. ભણવામાં તેને ગ્રેડ ઓછા મળે છે પણ તેની માતા તેને ભણવાની ના પાડે છે અને નાની ઉંમરમાં લગ્ન માટે દબાણ કરે છે અને સાથે-સાથે ઘર સંભાળવાની તથા અરુણને સંભાળવાની જવાબદારી સોંપે છે.

એક દિવસ અરુણના જન્મ પછી જ્યારે ઘરે બપોરે બધા સૂતા હોય છે ત્યારે ઉમા ઘરેથી ભાગી જાય છે. તે માનવરીક્ષા ભાડે કરે છે અને શાળાએ પહોંચે છે અને મુખ્ય

શિક્ષિકા અગ્નીઝને વિનંતી કરે છે કે તેને પાછી ભણવાની મંજૂરી આપે પણ ઊલટાનું ઉમાની શિક્ષિકા તેને ભણવાને બદલે ઘરકામ કરવાનું કહે છે. પણ આમ છતાં ઉમાની માતા ઉમાને સાથ સહકાર આપે છે. અરૂણના પિતા અરૂણની દરેક બાબતમાં કાળજી લે છે ઉમા જુએ છે કે તેના માતા-પિતા એક મોનોટોન્સ જીવન જીવે છે.

ઉમા જ્યારે નાની હતી ત્યારે તેના મીરા માસીને ઘેર ગઈ હતી. મીરા માસી એક વિધવા સ્ત્રી છે અને ધાર્મિક યાત્રામાં જીવન પસાર કરે છે. ઉમાના માતા-પિતાને મીરા માસીનું આ આધ્યાત્મિક જીવન ગમતું નથી. ઉમાને યાદ છે કે તે નાની હતી. ત્યારે મીરા માસીના પગે વીંટળાઈને ધાર્મિક વાર્તાઓ સાંભળતી હતી. મીરા માસી જ્યારે માંદા પડે છે ત્યારે તે ઉમાના ઘરે આવે છે. ઉમાની માતા તેને આરામ કરવાની સલાહ આપે છે. પણ મીરા માસી તો ઉલટાનું ઉમાને પોતાની સાથે લઈ જવાનો આગ્રહ રાખે છે. ઉમાને પણ આવા સાહસભર્યા પ્રયાસો ખેડવાનું ગમે છે. ઉમાને પણ પ્રકૃતિને ખોળે મુક્તપણે વિહરવું બહુ ગમે છે. મીરા માસી ઉમાને હંમેશા દેવ-દેવીઓની વાર્તા કરે છે અને તેના સ્પંદનો પણ અનુભવે છે કે જે તેના હૃદય સોંસારવા ઊતરી જાય છે અને ઉમા મીરા માસીના બહારના તથા અંદર નારંગમાં રંગાઈ જાય છે.

એક પરંપરાગત સમાજ પ્રમાણે પ્રણાલિકા પ્રમાણે ઉમાની બધી પિતરાઈ બહેનોની ઉંમર પરણવાની થઈ ગઈ છે. તેની બહેન અનામિકાને ઓક્સફોર્ડમાંથી સ્કોલરશીપ મળે છે. પણ તેના માતા-પિતા લીલી આન્ટી અને બકુલ અંકલ તેને વિદેશ જવા દેતા નથી. અનામિકાને ઘણા સારા એવા છોકરાઓની ઓફર આવે છે પણ તેણીના માતા-પિતા તેને તેનાથી ઉંમરમાં મોટી એવી વ્યક્તિ સાથે પરણાવી દે છે. તેનો પતિ તેને સાચવતો નથી પણ રોજ માર મારે છે અને તેની સાથે એક નોકરની જેમ ઘરમા વર્તન કરવામાં આવે છે.

હંમેશ મુજબ ઉમાને ઘરનું ધ્યાન પણ રાખવાનું અને ઘરમાં ચોરી ન થાય તેનું પણ ધ્યાન રાખવાનું અરૂણની સરખામણી સતત ઉમા સાથે થતી રહે છે. લગ્નની બાબતમાં પણ

અરૂણા અને અનામિકાના માતા-પિતા પોતાની બન્ને દીકરીઓને પ્રાધાન્ય આપે છે. જ્યારે ઉમાની ઉપેક્ષા કરે છે. ઉમા જાણે તેના મા-બાપ પર બોજો હોય તેમ વર્તન કરે છે. “ઉમા તેના માતાના પશ્ચાતાપવાળા શબ્દોથી ધરાઈ ગઈ હતી અને અરૂણાના કટાક્ષવાળા હાસ્યથી પણ તે ધરાઈ ગઈ હતી. સંપૂર્ણપણે દબાયેલું અને કચડાયેલું ફેમિલી હવે જીવંત દેખાતું હતું.”^{૫૫} ઉમાના માતા-પિતા ઉમાના લગ્ન માટે એક જાહેરાત આપે છે. જ્યારે ઉમા તે મોટી ઉંમરના વ્યક્તિને જુએ છે ત્યારે ડરી જાય છે. એક દિવસ તેના પિતા કહે છે કે મિરૂનમાં ઉમાનાં પતિને એક બીજી પત્ની અને તેનું કુટુંબ છે. આવા વ્યક્તિ સાથે ઉમાને પરણાવી દેવામાં આવે છે તો બીજી બાજુ તેની નાની બહેન અરૂણા અને અરવિંદના ખૂબ જ મોંઘી હોટેલમાં લગ્ન થાય છે કે જ્યાં આજ સુધીમાં કોઈના લગ્ન આટલા ઠાઠ-માઠથી થયા નથી. સમગ્ર લગ્નમાં ક્યાંય પણ ઉમાને કોઈ મહત્ત્વ નથી મળતું. લગ્ન પછી જ્યારે જ્યારે અરૂણા પોતાના ઘરે આવે છે ત્યારે તે તેના ફેમિલીને એવું કહીને ટીકા કરે છે કે તેઓ બધા ગામડિયા છે. અરૂણા ખૂબ જ ધનાઢ્ય કુટુંબમાં સાસરે રહે છે છતાં ખુશ નથી જ્યારે ઉમા બધાથી ઉપેક્ષિત છે છતાં ખુશ છે.

એક દિવસ ઉમા બિમાર પડે છે પણ તેની મા સિવાય કોઈ તેને ડોકરટ પાસે લઈ જવા તૈયાર નથી. અરૂણા પણ કહે છે કે કોઈ સસ્તા ડોકરટ પાસે તેને લઈ જાઓ. એક દિવસ બન્ને કુટુંબો ફરવા જાય છે ત્યારે ઉમા બોટમાં બેસે છે અને અચાનક જ ઉમા પાણીમાં કૂદકો મારે છે પણ બધા તેને બચાવી લે છે. “જ્યારે તે ધસમસતા પાણીના વહેણમાં વહેવા લાગી અને તેણે ઝડપથી અને મજબૂત રીતે પાણી તેના ઉપર આવવા દીધું. નદીનો પ્રવાહ પ્રવર્તમાન તેને વહાવી ગયો.... તેણે અનુભવ્યો એ ડર ન હતો, કે ભય.... અથવા કદાચ તે હતું.... જે તેને કિનારે લાવ્યું તે વધુ પ્રવાહવાળું હતું. વધુ ભયંકર, વધુ ઉત્તેજના પમાડે તેવું, વધુ ખુશી અપાવનારું..... આ એ હતું જે તેને ખરેખર જોઈતું હતું. તેને અહેસાસ થયો.”^{૫૬}

ઉમા એક દિવસ તેના ભાઈ અરૂણને પત્ર લખે છે પણ તેના પિતા તેની ટીકા કરતા કહે છે કે તેનું લખાણ ઘણું ઘીમું છે. ઉમા તેના પિતાને ઘણી વખત કહે છે કે તેની આંખ દુઃખે છે પણ તેના પિતા તેની દરકાર લેતા નથી. કિસમસના તહેવારોને લીધે સ્કૂલેથી ઉમા પર ફોન આવે છે કે તારે શ્રીમતિ હેન્રીને મદદ કરવા જવાનું છે. આ તહેવારોમાં જવું તેને ગમે છે. તેને સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય રચનાત્મક કાર્યોની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. ઉમા તેના માતા-પિતાની ડિમાન્ડોથી ધરાઈ ગઈ છે અને હવે તેને પોતાનો અંદરનો આત્મા શું કહે છે? તેવું ઈચ્છે છે તે સારી રીતે જાણે છે કે તેની પાસે એવું કંઈક છે જે તેના માતા-પિતા પાસે નથી. “કારકિર્દી, ઘર છોડવું, એકલું રહેવું આ ધ્રુજાવનારી ધૂપી શક્યતાઓ ઉમાના મનમાં પ્રવેશી જેમ મમ્માએ નિર્દેશ કર્યો કે તે કદાચ જાણતી હોત. જ્યારે ઉમા નિષ્ક્રિય (માતાનું) પણ ઉમા કારકિર્દીથી છટકવાની કલ્પના કરી શકતી ન હતી પણ કારકિર્દી શું હતી ? તેને ખ્યાલ ન હતો.”^{૫૯}

ઉમાને એક રાત્રે ટેલીગ્રામ મળે છે જેમાં લખ્યું હોય છે કે અનામિકા મૃત્યુ પામી છે. અનામિકાની સાસુ એમ કહે છે કે તે પોતાની જાતે સળગી મરી અને પડોશીઓ એમ કહે છે કે તે તેની સાસુ અને પતિએ મારી નાંખી. અનામિકાનું મોત સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનું અંતિમ ચરણ એવું સીમ્બોલાઈક કરે છે. લીલી આન્ટી અને બકુલ અંકલ અનામિકાના અસ્થિ જળમાં પધરાવા માટે આવે છે. ઉમા હજુ પણ સ્તબ્ધ છે તે હજુ અનામિકાના મોતને સ્વીકારતી નથી એક વખત ઉમા જે નદીમાં આત્મહત્યા કરવા આવી હતી. તે જ નદીમાં આજે અનામિકાના અસ્થિનું વિસર્જન થાય છે.

પાર્ટ-૨માં નવલકથાનું વાતાવરણ અમેરિકામાં બતાવવામાં આવ્યું છે. અરૂણા રસ્તા પર ચાલે છે અને ત્યાંના મકાનો લીલા ઘાસના મેદાનો વૃક્ષોને નિહાળે છે. લગભગ બધા ઘર બંધ છે. બારીઓમાંથી ટી.વી. ચાલુ હોય તેવો પડછાયો બારીમાં પડે છે. તે ઘરમા જાય છે. શ્રીમતિ પેટન કરિયાણું ખોલી રાખે છે. અમેરિકામાં એકાંત છે અને એકલતા પણ

છે. અમેરિકામાં આર્થિક સમૃદ્ધિ બહુ જ છે પણ સામાજિક સ્તરે વિભક્ત કુટુંબ ભાવનાને લીધે લોકો એકલવાયું જીવન જીવે છે બીજીબાજુ અરૂણ ભારતના એક દબાણયુક્ત જીવનમાંથી મુક્ત થઈને અમેરિકા જાય છે પણ અહીં અમેરિકામાં શ્રીમાન પેટનને ઘરે પણ અહીં શ્રીમતિ પેટનની સરમુખત્યારી મુજબ જીવન જીવે છે. પછી તે જમવાની બાબત હોય કે સ્વાસ્થ્યની બાબત હોય શ્રીમાન પેટન તેના ફેમિલી માટે સારું શું અને ખરાબ શું તે નક્કી કરે છે.

અરૂણ ઉમા કરતા તદ્દન વિપરિત વાતાવરણમાં આવે છે. અરૂણ અને ઉમા બન્ને એક જ વાતાવરણમાં નાનપણમાં સાથે જ ઉછેરે છે. અરૂણને ટોળામાં રહેવું ગમતું નથી. માણસો સાથે રહેવું ગમતું નથી. જ્યારે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધમાં ઉમાને માણસો સાથે હળવું મળવું ગમે છે અરૂણને પાર્ટીમાં જવું નથી ગમતું. જ્યારે બીજી બાજુ ઉમાને આ બધું જ બહુ જ ગમે છે. તેમ છતા પણ અંતે તેને કોઈ જાતના નેતૃત્વ વર્યસ્વમાંથી મુક્તિ મળે છે પછી તે કોઈ માનવીય સંબંધોની જરૂર હોય કોઈ બંધનો હોય કે સામાજિક જવાબદારી હોય હવે અરૂણને કોઈ ફેમિલી નથી. કોઈ ભૂતકાળ નથી, કોઈ દેશ નથી.”^{૫૯}

અમેરિકામાં અરૂણ રહેવા માટે રૂમ શોધે છે પણ તે દરમ્યાન જ તેને તેના પિતાનો પત્ર મળે છે કે શ્રીમતિ પેટન તેને રહેવા માટે રૂમ આપશે. શ્રીમતિ પેટન અને અરૂણ વચ્ચે ખાન-પાન વિશે ચર્ચા થાય છે. તે કહે છે કે મને ખબર છે કે તમારે ઈન્ડિયામાં ખાન-પાનની રીતરસમ અમારાથી જુદી છે છતાં પણ તેને અહીં શહેરમાં પોતાનો ખોરાક મનપસંદ ભોજન મળી રહેશે તેમજ તેના પરિવાર સાથે છૂટ પણ મળે છે. શ્રીમતિ પેટન અરૂણને કહે છે કે તેને શાકાહારી થવું ગમે છે પણ તેના પતિ તેમ જ પરિવાર માંસાહાર પસંદ કરે છે તે અરૂણ સાથે બહુ જ આતુરતાથી શાકાહારી થવા પ્રેરાય છે. અરૂણ શ્રીમતિ પેટન સાથે ખરીદી માટે જાય છે. તેને ઘણું બધું જ્ઞાન હોય છે પણ જ્યારે બધી વસ્તુ ખરીદીને

ઘરે જાય છે ત્યારે તેના પતિને ગમતું નથી. તેથી વાયકોને ખ્યાલ આવે છે કે અમેરિકામાં પણ સ્ત્રીઓ પર પુરુષોનું વર્ચસ્વ રહેલું છે.

અરૂણ એક દિવસ યુનિવર્સિટીની લાઈબ્રેરીએથી પાછો ફરી રહ્યો હોય છે ત્યારે તેને રસ્તામાં રોઝ મળે છે (મેલીનીનો ભાઈ) તે તેને જોગિંગ કરવા સાથે આવવાનું કહે છે. પણ અરૂણ ના પાડે છે. પછી રાત્રે શ્રીમાન પેટન અને તેનો પુત્ર બન્ને મેચ જુએ છે અને સાથે ડીનર લે છે. શ્રીમતિ પેટન વેજિટેરીયન ભોજન લે છે. તેથી શ્રીમતિ પેટન અને અરૂણ અને મેલની સાથે મળીને વેજિટેરીયન જમવાનું બનાવે છે અને સાથે જમે છે. અરૂણ કહે છે : “અમે ભારતમાં સાથે જમવા બેસતા જ્યારે અહીં બધા પોતપોતાની સ્વતંત્રતામાં જીવે છે. કોઈ સાથે જમવા બેસતું નથી. માત્ર ફ્રીઝમાંથી તૈયાર જેક ફૂડ લઈને જમી લે છે.”^{૬૦} અરૂણ અને શ્રીમતિ પેટન એક દિવસ કરિયાણાની દુકાને કરિયાણું લેવા જાય છે ત્યાં તે કહે છે કે તેના બાળકો નાના હતા ત્યારે તેની સાથે અહીં આવતાં હતા પણ હવે તો કોઈ ઘરે જમતું નથી. મારે માત્ર ફ્રીઝમાં તૈયાર ફૂડ ભરી દેવાનું હોય છે. અરૂણ મેલીની ખાવાની આદત ખરાબ છે તેવું તેની માતાને તે કહે છે. તે કહે છે કે તેનું બનાવેલું તેના ઘરમાંથી કોઈને ગમતું નથી.

અરૂણ બીજે દિવસે લાઈબ્રેરીથી ઘરે આવે છે. બધા સનબાથ લેતા હોય છે. બધા તેને સનબાથ લેવા આમંત્રણ આપે છે પણ તે જતો નથી. અરૂણ મેલીનીને કિચનમાં જુએ છે તે જુએ છે કે ત્યાં ભારતમાં તેની બહેન ઉમા સાથે જેવું વર્તન થતું હતું બધા નિગલેટ કરતા હતા. અબોઈડ કરતા હતા તેમ અહીં પણ મેલેનીને બધા અબોઈડ કરે છે. બન્નેની સમાન પરિસ્થિતિ છે હવે શ્રીમતિ પેટને કરિયાણું ખરીદવાનું છોડી દીધું છે અને આખો દિવસ પોચમાં બેઠા રહે છે. અરૂણ પણ ઘરે ઓછો આવે છે.

અરૂણ પોતાની બેગ ભરીને કૉલેજ જાય છે. તે બહારથી જ મેલેનીની માંદગી વિશે વિચારે છે અને બધા સાથે મળી તેને મદદ કરવાનો નિર્ણય કરે છે. શ્રીમતિ પેટન પણ

ઓવરટાઈમ કરી મેલેની માટે પૈસા કમાય છે. શ્રીમાન પેટન પણ તેને મદદ કરે છે. તેનો ઉત્સાહ વધારે છે. ઉમા તેના ભાઈ માટે શાલ તથા ચાનુ પેકેટ મોકલે છે. અરૂણ બન્ને ભેટ શ્રીમતિ પેટનને આપે છે અને શ્રીમતિ પેટન બહુ જ પ્રેમથી એ શોલ પોતાના ખંભે વિંટાળે છે. અરૂણ ભાગ્યે જ બહાર રીલેક્સ થવા માટે જાય છે પણ આ વખતે તે શ્રીમતિ પેટન સાથે તેના ઘરની બાજુમાં આવેલા તળાવ પર ન્હાવા માટે જાય છે અને તે પોતાના મનમાં તથા આજુ-બાજુનાં એકદમ શાંતિભર્યાં વાતાવરણનો અહેસાસ કરે છે.

ઉમાની આ મુખ્ય કથા સાથે નવલકથામાં એના માતા-પિતાની ઉતરવયે જન્મેલા ભાઈ અરૂણની કથા ગોણ જગ્યા રોકે છે. એક બાજુ ઉમાના ઉપવાસી જીવનની સામે એના ભાઈનું ઉજાણી જેવું જીવન જોવા જેવું છે. ભણવામાં હોશિયાર અમેરિકા પહોંચેલો અરૂણ છુટ્ટીના દિવસોમાં હોસ્ટેલમાંથી એક અમેરિકી પરિવારમાં રહેવા જાય છે. જ્યાં પુરુષ સાંજ પડે આર્કેક્યું કરી પરિવારને જમાડવાનો આનંદ લેતો હોય છે. પરંતુ અરૂણ શુદ્ધ શાકાહારી હોવાથી બાબેક્યુમાં જોડાતો નથી. જો ઉમા ધાર્મિક રહી તો અરૂણ આવો સાધુ રહ્યો. બન્ને બહેન અને ભાઈને વિપરિત સ્થિતિમાં મૂક્યાં છે અને સ્વાભાવને અનુસરીને જીવવા માટેની પ્રતિકૂળતા ઊભી કરી અનિતા દેસાઈ એ એક દુઃખદ પરિસ્થિતિ તરફ અણસાર કર્યો છે. તમે જે બનવા પામો છે તે બની નથી શકતા અને પરાણે વિપરિત સ્થિતિ વચ્ચે જીવ્યા કરવું પડે છે. એની વેદના બન્ને પાત્રોને વીંટળાઈ વળી છે. આમ આજ પ્રકારની અપરિણીત મધ્યમવર્ગીય ભારતીય નારીની સમસ્યાને આ પૂર્વે અનિતા દેસાઈએ ‘દિવસનો ચોખ્ખો ઉજાશ’ (૧૯૯૦)માં રજૂ કરી છે. અનિતા દેસાઈ ઊંડે જઈને મધ્યમવર્ગીય પરિવારનું સ્વરૂપ અને એની ભીતર ભરેલા ઈર્ષા, શોષણ અને ક્રોધને તપાસે છે.

❖ પાઠટીપ ❖

૧. 'દ્રૌપદી', લે. પ્રતિભા રાય, અનુ. જયા મહેતા, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૫, પૃ.૨૭૫
૨. એજન, પૃ.૫
૩. એજન, પૃ.૫
૪. એજન, પૃ.૫
૫. એજન, પૃ.૬
૬. એજન, પૃ.૬
૭. એજન, પૃ.૧૭
૮. એજન, પૃ.૧૭,૧૮
૯. એજન, પૃ.૧૭
૧૦. એજન, પૃ.૧૯૫
૧૧. એજન, પૃ.૫૩
૧૨. એજન, પૃ.૧૩૯
૧૩. એજન, પૃ.૬૬
૧૪. એજન, પૃ.૨૬૧
૧૫. એજન, પૃ.૬૮
૧૬. એજન, પૃ.૭૬
૧૭. એજન, પૃ.૨૬૮
૧૮. એજન, પૃ.૨૭૦

૧૯. એજન, પૃ.૨૭૧
૨૦. એજન, પૃ.૨૭૧
૨૧. એજન, પૃ.૨૭૧
૨૨. એજન, પૃ.૨૭૧
૨૩. એજન, પૃ.૨૭૧,૨૭૨
૨૪. 'છિન્નમસ્તા', ડૉ. ઈન્દિરા ગોસ્વામી, અનુ. ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ, આવૃત્તિ-૨૦૧૨,
પૃ.૭૭
૨૫. એજન, પૃ.૫૫
૨૬. એજન, પૃ.૨૧
૨૭. એજન, પૃ.૧૦૧
૨૮. એજન, પૃ.૬૯
૨૯. એજન, પૃ.૭૦
૩૦. એજન, પૃ.૧૭
૩૧. એજન, પૃ.૨૦૨
૩૨. એજન, પૃ.૧૭૯
૩૩. એજન, પૃ.૨૦
૩૪. 'ઉમરાવજાન અદા', મિર્ઝા રુસ્વા, અનુ. એમ.જી.કુરેશી, આવૃત્તિ-૨૦૦૭, પૃ.૩૦
૩૫. એજન, પૃ.૩૧
૩૬. એજન, પૃ.૩૭
૩૭. એજન, પૃ.૧૩૮-૧૩૯

૩૮. એજન, પૃ.૧૪૦
૩૯. એજન, પૃ.૪૭
૪૦. એજન, પૃ.૪
૪૧. એજન, પૃ.૧૮
૪૨. એજન, પૃ.૧૮૮
૪૩. એજન, પૃ.૧૮૮
૪૪. ‘પત્તાના મહેલ’, શ્રીમતી મુખ્પાળ રંગનાયકમ્મા, અનુ. ભારતી વૈદ્ય, આવૃત્તિ-
૧૯૭૦, પૃ.૫૭
૪૫. એજન, પૃ.૧૨૬
૪૬. એજન, પૃ.૧૪
૪૭. એજન, પૃ.૧૨૭
૪૮. એજન, પૃ.૧૨૪
૪૯. એજન, પૃ.૨૩
૫૦. એજન, પૃ.૨૪
૫૧. એજન, પૃ.૧૨૩
૫૨. એજન, પૃ.૧૨૮
૫૩. એજન, પૃ.૩૫
૫૪. ‘ઉપવાસ/ઉજાણી’, અનિતા દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૦, પૃ.૫
૫૫. એજન, પૃ.૪૩
૫૬. એજન, પૃ.૮૬

૫૭. ઁજન, ્ૃ.૧૧૧

૫ૢ. ઁજન, ્ૃ.૧ૢ૧

૫ૣ. ઁજન, ્ૃ.૧ૣૢ

ૢ૦. ઁજન, ્ૃ.૧ૣૣ